

Розділ 7

Організація та проведення соціологічного дослідження

7.1. ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Перш ніж перейти до розгляду методики (методів, процедур, технік і технологій) соціологічних досліджень, дамо їм найзагальніше пояснення, необхідне для адекватного сприйняття подальшого тексту.

Метод – основний спосіб збору, обробки і аналізу даних.

Інструментарій методу – сукупність дослідницької документації (питальників, бланків, щоденників спостерігача і т. п.), що забезпечують реалізацію методу.

Процедура методу – одна окремо взята операція реалізації методу (наприклад, заповнення щоденника дослідника).

Техніка методу – спеціальні прийоми, що підвищують ефективність методу (розробки його інструментів і здійснення процедур).

Технологія методу – послідовність процедур і техніки використовуваного методу.

Методика соціологічного дослідження – збірне поняття, що узагальнює всі використовувані в дослідженні методи, їх інструменти, процедури, техніку і технології¹.

Грецьке слово «емпірія» означає «досвід». Таким чином, емпіричними дослідженнями, є наукові досліди. Соціологічні досліди часто називають конкретними соціологічними дослідженнями, бо вони пов'язані з вивченням конкретних соціальних проблем.

На ствердження російських соціологів С. Григор'єва та Ю. Радова соціологічні дослідження можуть проводитися за:

- а) ініціативою і на засоби самого дослідника (наприклад, при його роботі над магістерською, дисертаційною роботою);
- б) планом роботи соціологічних служб підприємств, управлінських структур, банків, політичних партій та інших організацій, що мають у своєму штаті соціологів;
- в) планом діяльності соціологічних лабораторій, кафедр, факультетів університетів, що фінансується з державного бюджету;
- г) замовленням керівників організацій, що не мають своїх соціологічних служб, або приватних осіб.

Російський соціолог В. Ядов головні елементи теоретико-прикладного дослідження розподіляє на чотири етапи.

1. Період розробки теоретичної концепції і програми даного дослідження як складової частини перспективної програми (якщо така є) або ж складання перспективної програми з детальним опрацюванням першої фази її здійснення.

У програмі даного окремого дослідження, як ми вже знаємо, передбачається і відробіток усіх польових інструментів, включаючи пробу методик і генеральний пілотаж усіх процедур. На реалізацію цієї стадії розумно витратити до 1/3 всього часу, відведеного на дослідження.

2. Польовий період, тобто час на збір первинних даних, їх підготовку для введення в комп'ютер – приблизно 20 % відведеного часу.

3. Період обробки і аналізу даних, включаючи проміжні наукові звіти за підсумками попереднього аналізу, – близько 40 % часу на все дослідження.

¹ Григорьев С.И., Радов Ю.Е. Основы современной социологии: Учебное пособие. – Издательство Алтайского государственного университета, 2001. – 138 с.

4. Час на оформлення підсумкових звітів і публікацій – приблизно 10 % часу¹.

Підставою для укладення договору на проведення НДР виступає наперед розроблена дослідницька програма, узгоджена із замовником і затверджена їм. Сказане заслугове особливої уваги внаслідок того, що останнім часом з'явилося немало людей, що видають себе за соціологів, але фактично не є ними. Наші російські колеги називають їх лжесоціологами.

Відрізнити лжесоціологів від справжніх кваліфікованих фахівців можна не стільки за наявністю у них відповідних дипломів, скільки за якістю дослідницької програми. Адже уміння розробляти програму емпіричного соціологічного дослідження на професійному рівні під силу тільки соціологу-практику. Це уміння дається тільки в результаті багаторічного навчання, виступає щонайпершим відмітним критерієм фахівця в галузі соціології².

7.2. ПРОГРАМА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У практиці соціологічних досліджень особливу увагу слід приділити створенню програми дослідження. Саме з програми, а не із складання питальника починається підготовка соціологічного дослідження, в ній викладаються основні завдання дослідження, методика, техніка збору та обробки соціологічної інформації. Розробка програми – обов'язкова умова соціологічного дослідження.

Істинність сказаного не спростовується, а підтверджується фактами збору соціологічної інформації, що й досі зустрічаються у вітчизняній практиці, без попереднього опрацювання відповідних дослідницьких програм. Такі факти свідчать про соціологічний непрофесіоналізм, виражають, як правило, перші спроби залучення до соціології осіб, що не здобули спеціальної освіти. Коротше кажучи, різного роду опитування, що проводяться без ретельно підготовленої дослідницької програми, не є соціологічними дослідженнями. Можна повністю погодитися із С. Григор'євим, що вони профанують соціологію, дозволяють спекулювати на її авторитеті, тим самим підриваючи його. Більш того, висновки і рекомендації, одержані на основі безпрограмного застосування методів збору соціологічної інформації, не можуть бути достатньо достовірними, а тому їх впровадження в практику загрожує не рішенням, а посиленням соціальних проблем.

Дослідницькою програмою називають спеціально розроблений науковий документ, що містить опис головних передумов даного наукового дослідження.

Програма соціологічного дослідження складається з двох частин (розділів): методологічної та процедурної. Розглянемо структуру кожної частини:

До структури методологічної частини мають увійти наступні складові.

- тема дослідження, що фіксується в самій назві дослідницького проекту;
- початкові уявлення про тему дослідження;
- проблема і проблемна ситуація;
- об'єкт дослідження;
- предмет дослідження;
- мета дослідження;
- завдання дослідження;
- гіпотези, достовірність яких встановлюватиметься в даному дослідженні;
- логічний аналіз основних понять (їх інтерпретація й операціоналізація).

¹ Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности: Учебник для вузов / Соавт. В.В. Семенова. – М.: Добросвет, 2000. – 596 с.

² Григорьев С.И., Растов Ю.Е. Основы современной социологии: Учебное пособие. – Издательство Алтайского государственного университета, 2001. – 138 с.

Така квінтесенція концептуальної схеми емпіричного соціологічного дослідження. Прокоментуємо кожну складову цієї схеми, виходячи з того, що студентів, який самостійно працює над науковою роботою особисто доведеться виступати в ролі як замовника, так і споживача соціологічної інформації.

Тема дослідження. На початковому етапі, коли тема ще не сформульована, а визначена тільки проблема дослідження, вона може мати такий загальний вигляд, наприклад: «З'ясуйте, чим незадоволені наші робочі й чи не загрожує це страйком на нашому підприємстві». Така загальна й невизначена постановка може бути виражена в різних варіантах дослідницьких тем:

- а) «Ступінь вірогідності страйку»;
- б) «Причини соціальної напруженості на підприємстві»;
- в) «Основні осередки соціальної конфліктності на підприємстві»;
- г) «Можливості запобігання страйку»;
- д) «Думки робочих підприємства про доцільність страйку» і т. п.

Очевидно, що від того, як буде сформульована тема дослідження, залежить вся подальша робота соціолога. Тому, з самого початку необхідно уточнити, на чому треба сконцентруватися найбільшою мірою, опрацювати всі можливі варіації проблеми, спільно з керівником вибрати відповідну тему і затвердити її сумісним рішенням.

Початкові уявлення про тему дослідження. Йдеться про ступінь вивченості обраної теми як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях. Адже дослідник-емпірик не вивчає абсолютно непізнані питання. Навіть у ситуаціях, коли він стикається з проблемою, якої раніше не було в соціальному житті нашого суспільства (наприклад, з тим же страйком), виявляється, що в теоретичній соціології вже є немало напрацювань, що можуть дати йому загальні орієнтири для його дослідження (теорії конфлікту, концепції трудових колективів, методики діагностики соціального конфлікту тощо). Природно, що соціолог-дослідник у даному випадку зобов'язаний вивчити вже існуючий досвід страйків (за відповідними публікаціями), причому це має бути досвід сучасного суспільства, та з'ясувати, які аспекти даної проблеми емпірично досліджені краще, а які гірше.

Проблема і проблемна ситуація. Розрізняють проблеми соціальні й наукові.

Соціальна проблема – життєве суспільне протиріччя, яке вимагає організації цілеспрямованих дій на його усунення.

Наукова проблема – це стан «знання про незнання», коли фіксується протиріччя між знаннями про потреби суспільства в певних діях і незнанням способів і засобів здійснення цих дій. Постановка наукової проблеми – це завжди вихід за межі вивченого у сферу недослідженого.

Соціальні проблеми мають різні масштаби. Це, зокрема:

- проблеми невеликих соціальних груп (навчальних, професійних);
- проблеми локальних територій (на рівні мікрорайону або невеликого поселення);
- проблеми, що торкаються інтересів великих соціальних груп (конфесійних, етнічних, вікових);
- проблеми соціальних інститутів (сім'ї, освіти, армії, релігії);
- проблеми цілих регіонів (західних областей України, автономної республіки Крим);
- проблеми, що торкаються потреб та інтересів усього суспільства (загальноекономічні, соціально-політичні).

Формулювання, розробка соціальної проблеми вимагає міждисциплінарного підходу (це відмінна риса емпіричного соціологічного дослідження), використання соціологом знань інших дисциплін (соціальної філософії, економіки, політології, психології, права, педагогіки і т. д.), здійснення логічного аналізу проблеми (системного і функціонального). Лише після логічного аналізу проблеми дослідник може сформулювати проблемну ситуацію.

Об'єкт дослідження. Під об'єктом в соціологічному дослідженні розуміється галузь соціальної дійсності: соціальні групи, інститути, процеси, відношення, які містять певні соціальні протиріччя, породжують проблемну ситуацію, на яку націлений процес наукового пізнання.

У широкому розумінні об'єктом соціологічного дослідження є люди, об'єднані в різні спільноти, групи, організації або втягнуті у різні соціальні процеси. Саме люди є носіями певної соціальної проблеми.

Визначення об'єкта соціологічного дослідження передбачає фіксацію його основних ознак:

- просторової (країна, регіон, місто, підприємство і т. д.);
- часової (період і строки проведення дослідження);
- галузевої (вид діяльності, що вивчається, – промисловість, комерція, освіта, медицина і т. д.).

Важливо також здійснити опис об'єкта дослідження як частини цілого (в цьому випадку здійснюється його функціональний аналіз) і як якогось автономного цілого, яке складається із частин (тобто проводиться аналіз внутрішньої будови об'єкта). Наприклад, студентська молодь як соціальний об'єкт може бути розглянута як цілісність, яка складається з чоловічої і жіночої статі, різних вікових груп, різного соціального походження і т. д. При аналізі об'єкта визначається хоча б приблизна величина генеральної сукупності.

Російський соціолог С. Григор'єв наводить такі приклади визначення об'єкта соціологічного дослідження:

- а) колектив усієї організації;
- б) всі робочі (але не весь персонал) цієї організації;
- в) колективи тільки основних виробничих підрозділів підприємства;
- г) певні категорії працівників лише тих виробничих підрозділів, де склалася особливо напружена обстановка;
- д) керівники профспілкових або інших громадських організацій підприємства, що виражають інтереси потенційних страйкарів;
- е) інші підсистеми і структури організації.

Зрозуміло, що в усіх цих випадках дослідження придбає неоднозначний сенс, одержана в ньому інформація буде значущою в різних відносинах. Від того або іншого визначення об'єкта дослідження залежатиме вибір методів збору інформації: у випадках а) і б) буде потрібно анкетування, у випадках в) і г) доцільніше застосувати інтерв'ювання, а в разі д) метод експертних оцінок.

Предмет дослідження – найбільш суттєві сторони об'єкта дослідження, які характеризують протиріччя, що в ньому виникли; ті або інші ідеї, властивості, характеристики об'єкта, пізнання яких необхідно для розв'язання проблемної ситуації. Один і той же об'єкт (наприклад, студентська молодь) може вивчатися з позицій різних молодіжних проблем і, отже, передбачає багато предметів. Якщо дослідника цікавлять лише форми дозвільної діяльності студентів якогось вищого навчального закладу, тоді об'єкт дослідження – студентський колектив, а предмет – форми дозвільної діяльності.

Розглядаючи другий приклад (зі страйком), то в даному прикладі предметом дослідження може стати встановлення:

- всього набору вимог страйкарів;
- тієї їх частини, яку розділяють усі чи більшість працівників;
- тих головних вимог, задоволення яких понизить напруження трудового конфлікту;
- лідерів страйкарів, їх інтересів, цілей, мотивів, ступеня єдності їх дій, розбіжностей і т. п.;
- інших чинників, що обумовлюють вірогідність страйку.

Мета і завдання дослідження. Аналіз будь-якої проблемної ситуації можна провести в теоретичному або прикладному напрямках у залежності від мети дослідження.

Мета – це кінцевий результат, якого соціолог хоче досягти в дослідженні. У нашому прикладі можливі наступні варіанти мети дослідження:

- запобігання страйку робочих;
- підготовка керівництва підприємства до страйку (необхідним діям у ситуації її неминучості);
- виявлення виробничих підрозділів (або категорій працівників), зацікавлених у проведенні страйку;
- прогноз соціальної напруженості на підприємстві;
- інші цільові установки.

Завдання дослідження – це система питань, що вивчаються, відповідь, на які забезпечує досягнення мети дослідження. Завдання дослідження формулюються в системному вигляді за правилами логіки. Кількість завдань залежить від проблеми, ступеня її вивченості, мети дослідження, інтересів замовника, а також потенціалу дослідника, його можливостей проникнути у глиб проблеми.

При постановці прикладних практичних завдань, перш за все, визначається, які конкретні цілі ставляться перед дослідником, після чого за допомогою наукової літератури з'ясовується: чи немає типового розв'язання цих завдань, віднаходяться варіанти типових рішень стосовно до конкретних умов.

Гіпотеза дослідження. Гіпотеза в соціологічному дослідженні – це науково обгрунтована уява про структуру соціальних об'єктів, характер елементів і зв'язків, які утворюють ці об'єкти, про механізм їх функціонування і розвитку. Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки в результаті попереднього аналізу досліджуваного об'єкта. Вона повинна відповідати ряду вимог:

- 1) гіпотеза має узгоджуватися з новими теоріями;
- 2) важливою вимогою є відповідність гіпотези існуючим і перевіреним фактам;
- 3) гіпотеза має формулюватися так, щоб її можна було легко перевірити у процесі соціологічного дослідження – перевіряється вона за допомогою спеціально розробленої методики, якою соціолог повинен вміло користуватись;
- 4) гіпотеза повинна піддаватися логічному аналізу, який встановлює її несуперечливість.

Якщо виведені з гіпотези висновки підтверджуються результатами дослідження і самою соціальною практикою, це свідчить про істинність запропонованої гіпотези, в противному разі гіпотеза заперечується як неправильна. Для підвищення підтверджуваності гіпотези рекомендується висувати кілька взаємопов'язаних гіпотез. Хоча таким шляхом не вирішується проблема істинності гіпотези, проте підвищується ймовірність її обгрунтування.

За своїм змістом про уяву щодо досліджуваного об'єкта розрізняють описові й пояснювальні гіпотези.

Описові гіпотези – це уявлення про структурні та функціональні зв'язки досліджуваного об'єкта. Вони можуть стосуватися й класифікації характеристик соціального об'єкта.

Пояснювальні гіпотези являють собою уявлення про причинно-наслідкові зв'язки, що існують у досліджуваному об'єкті і вимагають експериментальної перевірки.

У емпіричних дослідженнях використовуються, як правило, обидва типи гіпотез, але перевага надається пояснювальним, оскільки на основі перевірки їх істинності відкривається можливість формулювання конкретних рекомендацій.

Пояснимо сказане на прикладі дослідження на тему: «Вірогідність страйку в цеху № 1 заводу А». Описова гіпотеза у такому разі може виглядати приблизно так.

Основними причинами вірогідності страйку виступають:

- 1) тримісячна затримка виплати заробітної платні робочим основних професій і п'ятимісячна недоплата зарплати допоміжним робочим й ІТП;
- 2) випадки поломки верстатів і затримок їх ремонту, що почастишали;
- 3) підвищення цін на обіди в заводській їдальні;
- 4) конфлікт начальника цеху з профспілковими лідерами цеху;
- 5) і щось «інше».

Пояснювальні гіпотези шикуватимуться за іншим принципом: «Вірогідність страйку підвищиться (або знизиться), за умови: ...»

Логічний аналіз основних понять (їх інтерпретація і операціоналізація). При розробці програми важливо виділити основні поняття. Вони займають провідне місце у визначенні предмета дослідження. Наприклад, необхідно вивчити соціальну активність студентів (вузу, міста, регіону і т. д.). Логічний аналіз категорії «соціальна активність» вимагає виділити більш дрібні поняття, які є її складовими. До них відноситься активність навчальна, політична, культурна і т. д. Ще більше деталізуючи, розшифровуючи ці поняття, ми підходимо до визначення сутності окремих елементів дослідження. Дані поняття все більше наближаються до показників, які можна «закладати» в анкету у вигляді конкретних запитань.

Процедурна частина програми включає методіку та техніку дослідження, тобто опис прийомів збору та обробки соціологічної інформації. Після завершення розробки програми досліднику належить перевірити, наскільки визначені ним інструменти наукового пошуку відповідають своєму призначенню.

Настає етап випробовування основних процедур дослідження, на якому доцільно виділити наступні ключові елементи:

Попередня проба («пілотаж», «пілотажне дослідження») охоплює *перевірку придатності* й окремих методів отримання первинної інформації, й системи процедур в цілому, й організації масового збору даних (конструювання вибірки, організація «польових» робіт і, нарешті, використання якісних методів.

Проба окремої методіки проводиться на невеликій вибірці обстежуваних (25-30 осіб). Для цього варто відібрати представників крайніх груп. У кожному випадку це будуть різні групи, що залежить від змісту дослідження. При використанні опитувальних методів звичайно прагнуть до того, щоб у пробі брали участь люди з різним рівнем освіти і життєвого досвіду. Тут перевіряється, наскільки запитальник враховує ці відмінності. Використовуючи метод спостереження, піклуються про те, щоб у пробі були представлені найбільш важкі для спостереження ситуації.

Щоб розпочати роботу, анкетер повинен «програти» ситуацію респондента: він сам заповнює анкету, відповідаючи на всі питання. Цим досягається повніше включення в роль опитуваного. При заповненні анкети виникнуть питання, які допоможуть краще зрозуміти стан респондента, а також спосіб реакції анкетера на ці стани. Типові випадки обговорюються з науковим керівником.

Пілотаж здійснюється поетапно, так що після кожної невеликої серії зібраних даних проводиться аналіз інформації. Разом із науковим керівником автор дослідження обговорює крок за кроком усі елементи методіки, починаючи зі вступних розділів і завершуючи «паспортничкою». Зауваження тут же аналізуються, і ухвалюється рішення пробувати новий варіант, продовжувати пробу старого або почати пробу двох варіантів одночасно.

Підсумок проби – остаточний текст методіки та інструкції щодо збору даних.

В інструкції вказують призначення методіки, послідовність операцій, спосіб звернення до джерел інформації, відзначають особливості збору відомостей за деякими пунктами і, нарешті, пропонується форма підсумкового протоколу (бланка, листа, кодування і т. д.).

В ідеальному випадку треба здійснити і пробу інструкції, тобто переконатися в тому, що всі її розділи зрозумілі і відповідають своєму призначенню¹.

Генеральний «пілотаж» – продовження проби, але тепер уже не окремої методики або інструменту, а всієї процедури збору первинних даних: методик, способів протоколювання і зведення даних у листи, кодувань, інструкцій щодо збору даних, організації польових робіт на об'єкті і, нарешті, якості вибірки. Це «розвідка боем», основна мета якої – перевірка на надійність усіх ланок польової процедури.

Важлива функція генерального пілотажу – встановити прямий контакт із відповідальними особами на об'єкті дослідження, забезпечити їх співпрацю в подальшій роботі.

Значне навантаження лягає на перевірку дій із здійснення запланованої вибірки та оцінки її об'єму. Часто відібрані за списками або іншим шляхом обстежувані за різними причинами виявляються недоступними. Ці організаційні погіршення визначають, наскільки слід було б збільшити первинний відбір, з тим щоб у результаті одержати запланований об'єм вибірки¹.

Польове обстеження – масовий збір інформації на об'єктах. Основні вимоги організації на цьому етапі: чітке дотримання інструкцій, контроль доброякісності початкових даних у міру їх надходження, доцільна система зберігання первинної інформації. Одержані дані слід зберігати за певною системою, що відповідає процедурі подальшої обробки, тобто групувати матеріал спостережень, аналізу документів, опитувань або за окремими об'єктами, або у порядку суцільної нумерації.

Контроль доброякісності матеріалу забезпечується суворим виконанням інструкцій. При проведенні великих соціологічних досліджень контроль здійснюється і вибірковими перевірками дій усіх співробітників: інтерв'юєрів, спостерігачів, кодувальників. Матеріал, зібраний одним із співробітників, вибірково перевіряється іншим, досвідченішим. Останній знов звертається до джерела інформації (наприклад, до опитуваного), використовуючи ту ж методику. Таким шляхом контролюють сумлінність інтерв'юєра або кодувальника і разом з тим визначають помилки, пов'язані з його індивідуальними характеристиками¹.

У нашому ж випадку, контроль доброякісності повністю лежить на двох суб'єктах: студентів, який здійснює соціологічне дослідження та науковому керівникові.

Особливість соціологічних досліджень полягає в тому, що більшість висновків у них засновано на інформації, отриманій у результаті вибіркового обстеження. Це є можливим лише при дотриманні вимог репрезентативності. В програмі ці питання вирішуються шляхом визначення обсягу та характеру вибірки. Співвідношення вибіркової сукупності, яка є своєрідною моделлю об'єкта, з самим об'єктом (генеральною сукупністю) визначається у програмі з допомогою дослідно-статистичних і математично-статистичних методів. Це досить складний компонент дослідницької програми. Тому розглянемо його більш докладніше.

7.3. ГЕНЕРАЛЬНА ТА ВИБІРКОВА СУКУПНОСТІ

У прикладному соціологічному дослідженні передусім важливо визначити обсяг вибіркової сукупності. У більшості випадків великий розмір або мінливість генеральної сукупності не дають змоги здійснювати суцільне опитування. Тому застосовують *вибірковий метод*.

Вибіркова сукупність – це кількість опитуваних респондентів. Це число залежить від загальної кількості соціальних об'єктів, що вивчаються, які утворюють *генеральну сукупність*.

¹ Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности: Учебник для вузов / Соавт. В.В. Семенова. – М.: Добросвет, 2000. – 596 с.

Вибірка має бути оптимальною, або репрезентативною, яка б у мініатюрі відображала всі характерні особливості генеральної сукупності. Розрахунок обсягу вибірки часто залежить від методу дослідження. Існують різні класифікації вибірки. Найбільш доступною та прийнятною для прикладних досліджень у соціальній роботі, на наш погляд, є класифікація запропонована українськими вченими В.М. Шейко та Н.М. Кушнарєнко¹.

Розрізняють наступні типи вибірки.

Квотна вибірка використовується, якщо прагнуть досягти структурної відповідності вибіркової та генеральної сукупностей. При цьому необхідно визначити ознаки, за якими здійснюється відбір респондентів (стать, вік, освіта тощо).

Припустимо, що населення міста становить 10 тисяч жителів (генеральна сукупність). Опитати усіх міських жителів дуже важко. Тому можна опитати кожного десятого жителя, тобто 1 тисяч осіб (вибіркова сукупність). Щоб вибірка була достовірною, важливо визначити ознаки, за якими вона буде здійснюватися. Наприклад, серед таких ознак можуть бути стать (таблиця 7.1), вік (таблиця 7.2) чи соціальне становище (таблиця 7.3).

Таблиця 7.1

Статева структура населення		
Генеральна сукупність		
<i>Усього</i>	Чоловіки	Жінки
10 000	4700	5300
Вибіркова сукупність		
<i>Усього</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
1000	470	530

Таблиця 7.2

Вікова структура населення							
Генеральна сукупність							
<i>Усього</i>	До 20	21-25	26-30	31-40	41-50	51-60	Понад 60
10 000	1050	1250	1400	1830	1250	1050	2170
Вибіркова сукупність							
<i>Усього</i>	До 20	21-25	26-30	31-40	41-50	51-60	Понад 60
1000	105	125	140	183	125	105	217

Таблиця 7.3

Соціально-професійна структура населення				
Генеральна сукупність				
<i>Усього</i>	Робітники	Службовці	Студенти	Пенсіонери
10 000	5100	1700	630	2570
Вибіркова сукупність				
<i>Усього</i>	Робітники	Службовці	Студенти	Пенсіонери
1000	510	170	63	257

Якщо розглянути цей тип вибірки на прикладі зі страйком, то припустимо, що в цеху, де визріває страйк, 500 осіб. З них:

- 400 – робочі основних професій;
- 60 – допоміжний персонал;
- 40 – інженерно-технічні працівники.

При цьому жінки складають 20 % робочих основних професій та 50 % обслуговуючого персоналу й інженерно-технічних працівників.

¹ Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. – 4-те вид. – К.: Знання, 2004. – 307 с.

Щоб виявити вірогідність страйку і шляху її запобігання, треба, перш за все, поговорити з працівниками цеху, дізнатися їх думки і настрої. Якщо ми станемо розмовляти з кожним із п'ятисот працівників, то використовуватимемо *суцільну вибірку*, на що прийдеться витратити чимало ресурсів. Ми можемо не встигнути завершити опитування до страйку, а тому не вирішити поставлених завдань. Тому доцільно обстежувати не всіх працівників цеху, а лише деяку їх частину. Об'єкт і предмет нашого дослідження та стислі терміни роблять резонним використання *квотної вибірки*. Її суть полягає в побудові мікромоделі об'єкта, що проявляє ті його ознаки, які входять у предмет нашого аналізу. Цікавим є порівняння російського соціолога С. Григор'єва, який порівнює використання соціологами квотної вибірки із роботою хіміків. Адже, коли треба дізнатися про хімічний склад якоїсь рідини, що знаходиться в невідомій пляшці, на аналіз беруть одну її краплю, а висновок роблять про вміст всієї пляшки. Приблизно також поступають соціологи, використовуючи квотну вибірку.

Щоб встановити думки, що цікавлять нас, і настрої всіх п'ятисот чоловік, можна обстежувати їх половину, третину, четверту частину і навіть тільки 10 %. Але при цьому обов'язково, щоб опитувалися не перші стрічні люди, що не випадково підвернулися, а ті, думки і настрої яких *репрезентують* (тобто повно представляють, адекватно виражають) думки і настрої всіх працівників (генеральної сукупності).

При десятивідсотковій квотній вибірці опитуватися будуть 50 чоловік, а саме:

- 40 робочих основних професій, з яких 8 жінок;
- 6 допоміжних робочих, зокрема 3 жінки;
- 4 інженерно-технічних працівника, зокрема 2 жінки.

При такій вибірці дотримані дві квоти: професійна і статева. Якщо ми припускаємо залежність відношення до страйку від активності вікових або яких-небудь інших характеристик працівників, то, відповідно, повинні збільшити кількість квот вибірки, зберігаючи її десятивідсоткову структуру. Ступінь репрезентативності квотної вибірки тим вище, чим більше параметрів, за якими вона відтворює ознаки генеральної сукупності.

Стихійна вибірка – це вибір «першого стрічного». Цим методом користуються, коли генеральна і вибіркова сукупності за своїми обсягами достатньо великі. Так, для середнього міста обсяг вибірки може становити 800-1000 осіб, для малого – 400-500 осіб. Прикладом методу стихійної вибірки може бути опитування громадської думки на вулицях за допомогою засобів масової інформації при вивченні конкретної проблеми, з якою знайоме усе населення, наприклад, відношення громадян до вступу України в НАТО, чи при опитуваннях біля виборчих дільниць під час політичних виборів (екзитполи).

Проста, випадкова (ймовірна) вибірка виконується на основі повних списків усіх членів генеральної сукупності (*основа вибірки*), в яких довільно вибирається необхідна кількість респондентів і заноситься у вибіркову сукупність. Наприклад, із списку телефонних номерів жителів виборчої дільниці (500) потрібно зателефонувати 50 респондентам.

Систематична (механічна) вибірка – це спрощений варіант ймовірного відбору. Користуючись тими ж самими списками генеральної сукупності, відбір здійснюють не випадковим способом, а послідовно, через один і той же інтервал (*крок вибірки*). Крок вибірки визначають як пропорцію обсягів генеральної та вибіркової сукупностей. Починають відбір найчастіше не з першого кандидата, а з випадково визначеного.

$$K = N/n,$$

де K – крок вибірки;
 N – розмір генеральної сукупності;
 n – розмір вибіркової сукупності;
 $10000/1000 = 10$;
 $K = 10$.

Гніздова (серійна) вибірка. При гніздовій (серійній) вибірці за одиницю відбору беруть не окремих респондентів, а групи або інші підрозділи (сім'я, бригада, шкільний клас, студентська група, відділ в установі тощо) з суцільним опитуванням. Гніздова вибірка репрезентативна лише за умови, що склад груп подібний. Прикладом застосування цього методу вибірки може бути соціометричне опитування, соціологічний чи педагогічний експеримент.

7.4. МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Соціологічна практика виробила цілий комплекс методів збору соціологічної інформації. Використання соціологом того або іншого методу, в тому числі їх сукупності, залежить від умов, місця, часу, мети і завдань дослідження. Для вивчення соціальних проблем, на різних етапах дослідження, використовуються наступні методи.

7.4.1. Аналіз документів

Найдавнішим і найпоширенішим способом одержання соціологічної інформації є метод вивчення документів, які є в будь-якому цивілізованому суспільстві. Під документом в соціології розуміють ті або інші джерела, які містять інформацію про соціальні факти і явища суспільного життя, про ті або інші соціальні суб'єкти, що функціонують в суспільстві.

Аналіз документів дає соціологу можливість побачити важливі сторони соціальної дійсності, допомагає виявити норми і цінності, притаманні суспільству, одержати відомості, необхідні для опису тих або інших соціальних структур і систем, простежити динаміку взаємодії між різними соціальними групами і окремими людьми.

Коло власне соціологічних документів, які віддзеркалюють різні сторони суспільного життя в наш час технізації та інформатизації настільки широке, що будь-яке емпіричне соціологічне дослідження не слід планувати, а тим більше виходити на польові дослідження, не проаналізувавши попередньо офіційні статистичні дані, не лише центральні, але й місцеві, не вивчивши минулі і сучасні дослідження з даної теми (якщо вони є), матеріали книг і журналів, звіти різних відомств і т. д.

Щоб добре орієнтуватися в багатоманітності документів, перш за все необхідна їх класифікація, підвалиною якої слугує форма, в якій той або інший документ фіксує зміст інформації. Від форми, в якій зафіксована інформація, залежить цілі його використання і методи аналізу.

За формою фіксації інформації документи діляться на:

- письмові документи (в них відомості подаються у формі тексту);
- статистичні дані (цифрова форма викладу);
- іконографічна документація (кіно-відео-фотодокументація, картини);
- фонетичні документи¹.

Письмові документи – найбільш поширений вид документації. Джерелами даного типу документів для соціолога є: державні й центральні архіви, архіви анізацій і установ, підприємств, фірм, архіви емпіричних даних у машиносній формі, наукові публікації, преса, особистісні документи, листи, автобіографії, мемуари, щоденники, промови і т. п.).

Традиційний аналіз документів дає можливість соціологу дати інтерпретацію змісту документа, проникнути в сутність явища, що вивчається, виявити логічні зв'язки і протиріччя між ними, оцінити ці явища і з певних дослідницьких позицій.

¹ Піча В.М. Соціологія: загальний курс: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. – К.: «Каравелла», 2000. – 248 с.

Разом з тим основною слабкістю традиційного аналізу документа є суб'єктивність: якби соціолог-дослідник не прагнув бути об'єктивним при оцінці інформації, яка міститься в документі, його інтерпретація завжди в меншій чи більшій мірі буде суб'єктивною.

Бажання позбутися суб'єктивності традиційного аналізу обумовило появу принципово нового, формалізованого метода аналізу документів, який одержав назву «контент-аналіз».

Контент-аналіз, або науковий аналіз змісту тексту документа, – це метод дослідження, який застосовується в різних гуманітарних дисциплінах. Але розвиток цього методу переважно пов'язаний із соціологічними дослідженнями. З часом, метод контент-аналізу став застосовуватися і при вивченні інших галузей соціальної реальності, іншого типу документів, зокрема невербальних, іконографічних (портрети, фотографії і т. д.), а також відповідей на відкриті запитання соціологічної анкети.

Суть цього методу зводиться до того, щоб знайти такі ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), які з необхідністю віддзеркалювали б певні суттєві сторони змісту. Тоді зміст документа стає вимірюваним, доступним, точним обчислювальним операціям. Разом із тим обмеженість контент-аналізу полягає в тому, що далеко не все багатство змісту документа може бути виміряне за допомогою формальних (кількісних) показників.

Цей метод використовується соціологами вже більше ста років. З його допомогою вивчалася релігійна символіка і популярні пісні, встановлювалися відмінності еротичних кінокартин від порнографічних, визначалися особливості суїцидальної поведінки, що виявилися в передсмертних записках самовбивць, стереотипи свідомості різних соціальних груп, досліджувалися багато інших тем. В останні десятиліття даний соціологічний метод запозичували і активно використовують ті представники соціогуманітарних наук (юристи, історики, журналісти, мовознавці, літературознавці, політологи, психологи, економісти, педагоги, соціальні працівники, культурологи, бібліотекознавці, мистецтвознавці та ін.), які зацікавлені у встановленні об'єктивних ознак різноманітних людських комунікацій.

Можна визначити такі умови, за яких застосування контент-аналізу в соціологічних дослідженнях є необхідним:

- при вимозі забезпечити високий ступінь точності та об'єктивності аналізу;
- за наявності обширного за обсягом і несистематизованого матеріалу, коли безпосереднє використання останнього є ускладненим;
- при роботі з відповідями на відкриті запитання анкет і глибоких інтерв'ю, якщо категорії, важливі для цілей дослідження, характеризуються певною частотою появи в документах, що вивчаються;

Отже, контент-аналіз – це метод якісно-кількісного аналізу масиву документів із метою одержання об'єктивної, систематизованої та узагальненої інформації про соціальну реальність. Процедура контент-аналізу полягає в алгоритмізованому виділенні в тексті певних елементів змісту, що цікавить дослідника, класифікації виділених елементів у відповідності з концептуальною схемою, наступним їх підрахунком і якісним представленням результатів. Прикладом використання цього методу може бути обробка відкритих відповідей в анкеті.

7.4.2. Анкетне опитування

Серед соціологічних методів важливе місце займає анкетне опитування. Даний метод засновується на висловлюваннях окремих осіб і проводиться з метою виявлення найтонших нюансів у думках респондентів.

Сучасна наука розглядає анкетування як допоміжний засіб, оскільки одні статистичні дані опитування не можуть бути підставою для встановлення серйозних закономірностей у соціальній роботі.

Основними етапами здійснення анкетного опитування є:

- підготовчий етап – він включає розробку програми опитування, складання плану і сітьового графіка роботи, проектування анкети, та її апробацію;
- оперативний етап – сам процес анкетування;
- підсумковий (результуючий) етап – обробка і аналіз одержаної інформації, оформлення звіту.

Основними документами, які дають змогу зібрати первинну інформацію, є **опитувальний лист** та **анкета**. Анкета будується на підставі теоретичної частини про сутність предмета дослідження, яка є підставою для добору типу запитань, їх кількості, порядку подання та шкали оцінювання. Побудова анкети – це процес перекладу основних гіпотез дослідження на мову запитань, що є непростою і клопіткою роботою.

За характером анкети поділяються на відкриті, які не дають ніяких настанов щодо форми чи змісту і передбачають довільну відповідь та закриті, які пропонують зробити вибір лише з-поміж вказаних варіантів відповідей (так чи ні; добре чи погано тощо).

Структурно анкета, як правило, складається з трьох частин.

Перша частина – преамбула (звернення до респондента). В ньому вказується: хто проводить дослідження, описується мета дослідження, характер використання результатів, підкреслюється характер, спосіб заповнення анкети, а також висловлюється подяка (вона можлива і в кінці анкети) за участь в анкетуванні.

Друга частина – основна, яка містить блоки запитань до опитуваних.

Третя частина – паспортичка, в якій представлені відомості про опитуваних (стать, вік, освіта, місце мешкання, соціальний стан і т. д.).

Основні рекомендації до якості опитувального листа.

Анкетне опитування починається з формулювання програмних питань, з переведення мови науки на запитання, зверненні до респондентів. Для чого необхідне це переведення? Існує велика відмінність у наукових термінах і буденній мові людей, тому різні поняття можуть мати для простих людей і науковців інтерпретації, які не співпадають. Іноді опитуваний взагалі не знає значень того або іншого поняття. Отже, якщо не враховувати особливостей формулювання запитань в анкеті, то навіть при дотриманні всіх останніх вимог методів анкетного опитування, можна одержати помилкові результати.

Вимоги до формулювання запитань:

- важливо, щоб інтерес до предмета опитування не спадав, а поступово підвищувався, тому більш складні за змістом запитання повинні йти слідом за більш простими;
- перше запитання не повинно бути ні дискусійним, ні насторожуючим, хай краще воно буде нейтральним;
- важкі запитання доцільно вмістити в середині анкети, щоб респондент «включився» в тему;
- запитання повинні бути ясними, чіткими і зрозумілими всім респондентам;
- запитання повинні відповідати логічним вимогам: спочатку мова повинна йти про встановлення того чи іншого факту, події, а потім уже про його оцінку.

Основні принципи побудови опитувальних листів:

- опитування не повинно тривати більше 30-40 хвилин у зв'язку з тим, що респондент втомлюється, і останні запитання залишаються зазвичай без повноцінних відповідей, за цей час опрацьовується 25-30 запитань;
- порядок запитань: від простих – до складних, від загальних – до спеціальних;
- спочатку запитання для встановлення довіри, а потім – по суті, можливі контрольні запитання, в кінці – запитання про особистість;
- перший рівень складності – надаються прості запитання. Які стосуються подій та фактів;
- наступний рівень запитань більш складний і стосується думок, оцінок;

- третій рівень – подаються найскладніші запитання, які передбачають вибір рішень та подання аналізу явищ;
- слід уникати маловажливих запитань, незрозумілих термінів і словосполучень;
- не слід задавати занадто довгих запитань;
- не слід уникати вживання слів та словосполучень, які за змістом можуть викликати негативну реакцію опитуваних.

Надійність даних анкетного опитування залежить від таких умов, як:

- відповідність запитань програмі дослідження, його завданням;
- чіткість і зрозумілість у формулюванні запитань;
- відсутність будь-яких натяків на бажану відповідь;
- дотримання психолого-педагогічних принципів у послідовності подачі запитань¹.

Якщо в анкеті з'являється новий розділ, то необхідно «підвести» опитуваного до нової теми. Зазвичай це робиться за допомогою звернення в певній формі респондента, наприклад: «А тепер ми просимо Вас висловитись про те-то...».

За своєю логічною природою запитання класифікуються таким чином:

- основні запитання, відповіді на які є основою побудови висновків про явища, що вивчаються. Саме вони становлять більшу частину анкети;
- запитання-фільтри ставляться для того, щоб відсіяти некомпетентних осіб при опитуванні з проблем дослідження;
- контрольні запитання служать для перевірки стійкості, правдивості й не суперечливості відповідей, визначення їх достовірності й щирості. Контрольні запитання зазвичай розташовуються в анкеті на деякій відстані як від основного, так і один від одного.

За своєю психологічною функцією, питання поділяються на:

- контактні запитання, які слугують встановленню контакту з респондентом, їх мета – створити інтерес до дослідження, надихнути взяти в ньому участь. Як правило, це перше або одне з перших запитань анкети, яке за формою повинно бути досить простим і торкатися самого респондента, ніби налаштувати його на зацікавлену участь в анкетуванні;
- буферні запитання, як правило, починаються із загальної формули: «Як Ви думаєте?» – і далі йде опис нової проблеми. Мета цього виду запитань – перевести увагу респондента з однієї проблеми на іншу;
- прямі запитання спрямовані на виявлення ставлення респондента щодо проблеми, яка вивчається, її оцінку з його власної позиції;
- опосередковані запитання дозволяють респонденту ніби приховати свою власну позицію і посилити критичний акцент своїх висловлювань. Такі запитання ставляться тоді, коли прямі запитання не зручно ставити або є пересторога, що на них не буде одержана щира відповідь. Респондент у даному випадку відповідає на запитання від імені групи колективу в безособовій формі.

За характером відповідей на поставлені запитання вони розподіляються на такі види:

- відкриті запитання передбачають вільну форму відповіді;
- запитання закритого типу – респондента просять вибрати та відповісти на ті із нижче перерахованих варіантів, які співпадають з його думкою;
- запитання напівзакритого типу дає можливість не лише вказати варіанти відповідей, які наводяться в анкеті, але й висловити щось своє;
- запитання-меню пропонує респонденту вибрати будь-яке поєднання варіантів запропонованих відповідей;

¹ Соціологія: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.П. Лавриненко. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 349 с.

– шкальні запитання – відповідь на це запитання дається у вигляді шкали, в якій необхідно відмітити той або інший показник. Як правило, такі запитання використовуються для визначення тих чи інших ціннісних пріоритетів;

– дихотомічні запитання передбачають тільки одну відповідь: «Так» чи «Ні»;

– малюнкові запитання використовують для підвищення інтересу до анкети та зняття психологічної втоми респондента¹.

Після того, як дослідник визначився зі змістом запитань, особливу увагу треба надати упорядкуванню анкети. Верстка анкети передбачає не лише компоновку запитань і їх послідовність, а також і художньо-технічне оформлення анкети. Всі розділи анкети можна виділити відмінним від основного шрифтом. Добре використати різний шрифт при друкуванні запитань і відповідей, при можливості використати кольоровий друк.

Коли анкета складена, треба здійснити пробне (пілотажне) опитування, в ході якого перевіряється зміст анкети, формулювання і послідовність запитань та варіантів відповідей і т. д. Пробне опитування охоплює невелику кількість осіб (20-30 осіб), відібраних за основними характеристиками, які визначаються темою, метою і завданнями дослідження. Після ретельного аналізу результатів пілотажу і виправлення помилок в анкеті можна переходити до масового опитування.

За способом розповсюдження анкет опитування поділяються на:

– роздавальне, коли анкетер особисто вручає анкету і чекає, поки вона заповнюється;

– поштове – анкета за попередньою домовленістю висилається і одержується поштою;

– пресове – анкету пропонують заповнити читачеві газети чи журналу і надіслати в редакцію;

– телетайпні (за цим способом розповсюдження і збір анкети здійснюється через електронний зв'язок).

Анкетування – це метод, який є досить економним і зручним, адже він надає можливість аналізувати та обробляти дані за допомогою статистики. Найбільшої ефективності він надає у порівнянні з іншими методами.

У процесі дослідження виникає потреба провести вивчення тих чи інших питань, тобто виникає потреба в отриманні даних, які мають достатньо репрезентивний (представницький) характер (наприклад, при вивченні заняття певної вікової групи). За таких умов доцільно проводити анкетування й запропонувати учасникам дослідження відповісти на низку спеціально розроблених запитань. Метод анкетування надає змогу підвищити об'єктивність інформації про стан соціального психолого-педагогічного явища чи процесу, оскільки надає можливість отримати інформацію від значної кількості опитаних.

7.4.3. Соціологічне інтерв'ю

Інтерв'ю (анг. interview – зустріч, бесіда) – метод збирання первинної інформації побудований на мовній взаємодії в соціальних, психологічних, педагогічних дослідженнях. Цей метод, як правило, застосовується на ранніх стадіях наукового дослідження з метою збору інформації та більшої визначеності у формуванні робочої гіпотези. Крім того, його використовують як додатковий метод, метою якого є уточнення, розширення та контроль за даними отриманими іншими методами.

Інтерв'ю – це різновид бесіди. Відмінність полягає у тому, що бесіда відбувається у природній, невимушеній обстановці, а інтерв'ю – більш чітко структуроване – всі

¹ Соціологія: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.П. Лавриненко. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 349 с.

запитання заздалегідь визначені, встановлена їх послідовність, не передбачено додаткових запитань. Результативність інтерв'ю залежить від продуманості запитань.

Інтерв'ю як метод дослідження активно використовується в соціальній роботі, тому що він є важливим засобом проникнення у внутрішній світ клієнта та розуміння тих складнощів, що його оточують. На підставі результатів інтерв'ю соціальний працівник має можливість допомогти клієнту усвідомити свої внутрішні труднощі, причини конфліктів, приховані мотиви поведінки. У процесі інтерв'ю дослідник має можливість, крім вербальної інформації (словесної), отримати додаткову невербальну інформацію (жести, міміка, рухи, артефакти тощо).

За допомогою цього методу можливо не лише виявити причини труднощів, але й мати психолого-терапевтичний ефект та знайти шляхи вирішення проблем.

Основні рекомендації до інтерв'ю

Для стимулювання відповідей респондентів, одержання найбільш повної і точної інформації, слід застосовувати такі засоби:

- вираз згоди (уважний погляд, хитання головою, усмішка);
- використання коротких пауз;
- повторення основного запитання;
- часткова згода, наприклад: *«Ви говорите, що... Проте деякі люди вважають, що...»;*
- прохання пояснити, наприклад: *«Мені не зовсім зрозуміло, як... Чи не могли б Ви пояснити, що маєте на увазі...», «Отже, Ви щойно сказали, що... Уточніть, будь-ласка...»;*
- уточнення за допомогою неправильного повторення відповіді, наприклад: *Ви зауважили, що зазвичай виникають суперечки в сім'ї з питань розподілу домашньої праці? – Ні, я сказав «іноді». Пробачте, я, мабуть, не розчув;*
- вказівки на протиріччя у відповідях, наприклад: *«Ви тільки що говорили, що... а тепер зазначили децю інше. Можливо, я невірно Вас зрозумів?»;*
- повторення останніх слів респондента (метод «луни»), наприклад, респондент говорить: *«Я приймав цей курс лікування протягом шести місяців і не відчув полегшення».* Інтерв'юер: *«Ви не відчули полегшення?»;*
- нейтральна вимога додаткової інформації, наприклад: *«Це дуже цікаво, я хотів би знати більше про шляхи раціонального використання Вами вільного часу. Чи не могли б Ви розповісти про це децю детальніше?»;*
- вимога певної додаткової інформації, наприклад: *«Чому Ви вважаєте саме так? Як Ви дійшли цього висновку? Коли?».*

Після будь-якого висловленого сумніву або незгоди і одержання на них роз'яснення інтерв'юер повинен висловити своє розуміння, згоду, схвалення: *«Так, Ви праві. Зараз мені зрозуміло. Це дуже цікаво»* і т. д.¹

Якщо у процесі інтерв'ю одержано відповідь типу «не знаю», то перш за все інтерв'юер повинен з'ясувати, що криється за ним:

- чи дійсно незнання;
- нерозуміння змісту запитання;
- невміння висловити свою думку;
- побоювання висловити це вголос;
- побоювання дати «неправильну» відповідь.

Реєструвати відповіді треба зразу в процесі інтерв'ю. В кінці бесіди інтерв'юер може повернутися до деяких запитань, на які одержані неповні відповіді. На завершення інтерв'ю треба подякувати йому за участь в соціологічному дослідженні.

¹ Соціологія: Учебник для вузів / Под ред. проф. В.П. Лавриненко. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 349 с.

Отже, за допомогою методу анкетного опитування ми можемо зібрати основну масу соціологічної інформації, але щоб вона була більш достовірною, можна поєднувати його з іншими методами: анкетування і спостереження, анкетування і вільне інтерв'ю.

7.4.4. Соціометричне опитування

Соціометричний метод – це метод опитування, націлений на виявлення міжособистісних відносин шляхом фіксації взаємних почуттів симпатії і неприязні серед членів групи.

Термін «соціометрія», запропонований Як.Дж. Морено, походить від двох латинських слів: «socius» – друг, товариш і «metrum» – вимірювання, міра, тобто в буквальному сенсі «соціометрія» означає вимір ступеня дружніх відносин і є своєрідним способом кількісної оцінки відносин між індивідами в групі.

Соціометричні методики використовуються соціологами для виявлення:

- неофіційних лідерів малих груп;
- «ізгоїв» колективу;
- кандидатів, які заслуговують рекомендацій для висунення їх на посаду офіційних керівників колективів;
- характеру соціально-психологічного клімату колективу і тенденцій його трансформації;
- причин і рушійних сил внутрішньоколективних конфліктів (міжособових, особово-групових і міжгрупових);
- багатьох інших проблем, рішення яких здатне оптимізувати діяльність первинних трудових колективів та інших малих соціальних груп.

Наявність анкети-питальник, характер її заповнення, вимоги до контакту з опитуваним – ці та деякі інші ознаки дають підставу вважати соціометричний метод, не дивлячись на наявність відмінних рис, одним із видів опитування. Його особливість та відмінність від інших традиційних методів опитування (анкетного й інтерв'ю) полягає у цілеспрямованій орієнтації дослідження особливостей міжособистісних відносин у малих групах. Ця анкета являє собою спеціальну техніку виміру досить конкретного виду міжособистісних відносин, які виражаються в різних оцінках і судженнях одних членів груп відносно інших у плані бажання або небажання взаємодіяти один з одним. Соціометрична анкета дозволяє дати кількісну оцінку виборів індивідів стосовно один одного у процесі виконання певного виду діяльності. Вона є достатньо ефективним методом опису і оцінки соціально-психологічного стану міжособистісних відносин, психологічної структури групи і її загального психологічного клімату.

За допомогою соціометричного методу можна одержати оптимальну інформацію про позиції індивідів у групі (наприклад, про ступінь популярності, про типи міжособистісних відносин, про наявність підгрупи, неформального лідера у групі, про групову згуртованість і т. д.) і на їх основі виявити позитивні, конфліктні, напружені або індіферентні ділянки, що має дуже велике значення для корегування міжособистісних відносин у групі.

Соціометрична анкета формулюється у вигляді запитань, відповіді на які і слугують підґрунтям для встановлення структури взаємовідносин. Наприклад: «З ким із членів студентської групи Ви бажали б відзначити свій день народження?», «Разом із ким Ви бажали б проживати в одній кімнаті гуртожитку?», «Хто із членів студентської групи на Ваш погляд, повинен бути старостою?». Зразок соціометричної анкети та соціометричної матриці подано на рис. 7.1 та рис. 7.2.

№ з/п	Питання для вибору	Список членів групи									
		А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К
1	З ким із членів студентської групи Ви бажали б відзначити свій день народження?	✓	✓			✓					✓
2	Разом із ким Ви бажали б проживати в одній кімнаті гуртожитку?										✓
3	З ким із членів групи Вам не хотілось би ні за яких умов проживати в одній кімнаті гуртожитку?			✓							
4	З ким із членів групи Вам хотілось би проводити своє дозвілля (похід у кіно, кафе, бібліотеку...)?	✓	✓			✓					✓
5	Кого з членів групи Вам не хотілось би бачити в компанії при проведенні дозвілля?			✓			✓				
6	Хто із членів студентської групи, на Ваш погляд, повинен бути старостою?										✓
7	Хто із членів студентської групи, на Ваш погляд, не повинен бути старостою?			✓							

Рис. 7.1. Зразок соціометричної анкети

№ з/п	Прізвища	Ребров	Потапов	Косенко	Носов	Старко	Фоменко	Лисов	Егоров	Стоян	Сивкін	Σ (сума виборів)			
												+	-	0	
1	Ребров	*	+	-	+	+	0	+	-	0	+	5	2	2	
2	Потапов	+	*	-	+	+	+	+	0	-	-	5	3	1	
3	Косенко	-	+	*	0	0	+	0	+	+	-	4	2	3	
4	Носов	-	+	0	*	+	-	-	+	+	0	4	3	2	
5	Старко	+	-	+	0	*	+	-	0	+	+	5	2	2	
6	Фоменко	-	+	0	-	+	*	+	0	-	-	3	4	2	
7	Лисов	+	+	-	0	+	+	*	0	-	+	5	2	2	
8	Егоров	+	+	-	+	-	-	+	*	+	-	5	4	0	
9	Стоян	-	+	-	0	-	-	+	-	*	+	3	5	1	
10	Сивкін	+	+	+	+	0	-	-	-	0	*	4	3	2	
Усього:		Σ(+)	5	8	2	4	5	4	5	2	4	4	43	40	17
		Σ(-)	4	1	5	1	2	4	3	3	3	4			
		Σ(0)	0	0	2	4	2	1	1	4	2	1			

Рис. 7.2. Зразок соціометричної матриці робітничого колективу

Основні вимоги до застосування соціометричного методу:

- межі групи, в якій проводиться тест, мають бути чітко визначеними;
- група повинна проіснувати не менше 4-6 місяців, в іншому випадку дослідження зафіксує випадкову структуру;
- індивіди мають право робити необмежене число виборів;
- усі вибори членами групи повинні здійснюватися самостійно;

– питання повинні формулюватися таким чином, щоб вони були в рівній мірі зрозумілими всім членам групи;

– результати соціометричного тесту згодом повинні бути використані для того, щоб реконструювати групу (Піча В.М. Соціологія: загальний курс: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. – К.: «Каравелла», 2000. – 248 с.).

Найчастіше соціометричний метод застосовується до вивчення малих груп (до 10-25 осіб), де він дає найбільший ефект, хоча з його допомогою іноді вивчають і структури відносин та зв'язків у великих групах.

Процедура соціометричного опитування складається з наступних етапів:

– визначення проблеми, вибору об'єкта дослідження, ознайомлення з величиною і різними соціально-демографічними характеристиками групи;

– входження дослідника у прямий контакт із членами колективу і вияву довіри до себе, а також із встановлення змісту соціометричних тестів;

– власне опитування (інструктування респондентів, роздача соціометричних карток, заповнення їх респондентами, збір карток);

– обробки інформації і представлення її в аналітичному вигляді;

– формулювання висновків і рекомендацій.

Соціометричне опитування може проводитися як у формі роздавального анкетування на місці, так і у формі інтерв'ю.

Отже, за допомогою соціометричного опитування можна досить швидко зробити моментальний знімок із динаміки внутрішньогрупових відносин, встановити типи взаємовідносин, виявити підгрупи, охарактеризувати позицію кожного члена групи, соціально-психологічний клімат у колективі.

7.4.5. Фокусоване групове інтерв'ю

Фокусоване групове інтерв'ю – якісно-кількісний метод збирання соціологічної інформації, суть якого полягає в опитуванні вузькопрофільних фахівців із певної галузі.

Метод фокусованого групового інтерв'ю має спільні риси з деякими варіантами опитування (груповим інтерв'ю). Проте фокусоване групове інтерв'ю є не просто чергуванням запитань інтерв'юера і відповідей респондентів, а це свого роду дискусія. Респонденти мають більше свободи у виборі форми виразу своїх почуттів і думок щодо заданої теми. Застосування фокусованого групового інтерв'ю стимулює виникнення нових запитань, а предмет розмови може набувати несподіваних обрисів (у цьому виявляється гнучкість методу).

Особливістю методу фокусованого групового інтерв'ю є те, що дискусія має фокусований характер: тема дискусії, логіка і форма запитань (кількість яких має не перевищувати десятьох) визначаються заздалегідь і фіксуються в інструкції ведучому. Важливо, щоб кожен учасник фокус-групи не був скутим, обмеженим часом, відчував увагу до себе, зумів настроїтися на тему, що цікавить дослідника, мав можливість трохи відпочити в ході дискусії тощо.

Збирання інформації відбувається у процесі спостереження за обговоренням пропонувананих питань, за невербальною поведінкою респондентів, а також запису дискусії на диктофон із подальшим проведенням контент-аналізу.

Зазвичай з однієї теми проводять дискусію у трьох-чотирьох фокус-групах. У поєднанні з іншими методами фокусоване групове інтерв'ю може виступати як пілотажне або як додаткове дослідження для перевірки результатів, одержаних за допомогою інших методів.

Сценарій фокус-групових дискусій, як правило, має таку структуру.

По-перше, він припускає коротке, але змістовне вступне слово модератора, у якому пояснюється причина даних зборів, тема дискусії, її основна мета і завдання, контекст її бажаного обговорення, тобто той аспект проблеми, на якому слід фокусувати увагу

всім учасникам дискусії. Крім того, ведучий зобов'язаний у вступному слові наголосити на наступному:

- встановити правила проведення засідання (вслуховувати кожного, хто виступає, до кінця, не перебивати його мову, ставити йому питання тільки після завершення виступу, говорити все, що хочеться, не боячись помилитися, не допускати образливих зауважень на адресу один одного і т. п.);

- представити членам фокус-групи своїх помічників, попросити учасників дискусії не звертати на них увагу;

- мотивувати учасників на активний вислів і відстоювання своєї думки, підкреслити необхідність рішення обговорюваної проблеми для самих учасників групи фокусу, створити атмосферу довіри в групі;

- завершувати своє вступне слово чітким формулюванням першого питання, що вноситься на колективне обговорення (перелік цих питань, звичайно, готується в процесі підготовки до фокус-групової дискусії і включає, як правило, від 3 до 15 формулювань). Питання бажано формулювати таким чином, щоб вони стимулювали активність усіх учасників дискусії.

На завершальному етапі проведення фокусного групового опитування здійснюють наступні процедури:

- а) обробляються стенограма (відеомагнітофонний запис) засідання і протоколи спостережень, складені асистентами ведучого;

- б) формулюються основні висновки про причини і характер розбіжностей з досліджуваної проблеми, способи їх подолання, про систему заходів рішення даної проблеми;

- в) одержані матеріали і висновки зіставляються з підсумками аналогічної дискусії в інших групах фокусу, на основі чого визначаються загальні результати дослідження, що проводиться.

Завершуючи опис фокус-групового методу, відзначимо основне обмеження його застосування. За допомогою даного методу можна вивчати не все, а лише ті проблеми соціального життя, стосовно яких думки учасників групи фокусу достатньо компетентні й суперечливі.

7.4.6. Соціологічне спостереження

Спостереження – явища, які фіксуються дослідником, а потім перевіряються. При цьому збирається і фіксується інформація (за допомогою технічних приладів).

Спостереження як соціологічний метод відомий із часів перших соціологів.

Основні етапи спостереження:

- визначення мети і завдань;
- вибір об'єкта, предмета спостереження;
- вибір виду спостереження та визначення ознак;
- вибір засобів реєстрації об'єкта спостереження;
- обробка та інтерпретація інформації.

Застосування соціологічного спостереження має такі особливості:

- воно зазвичай застосовується в комплексі з іншими методами збору інформації, такими як аналіз документів, опитування і т. д.;

- його специфіка, в порівнянні з іншими методами, полягає у здатності давати багаті конкретними деталями, живі, безпосередні відчуття про об'єкт, що досліджується, а не в їх спогадах і інтерпретації;

- спостереження дає можливість одержати дані незалежно як від вміння респондента описати словами свою поведінку, так і від того, чи бажає він взагалі щось говорити про свою поведінку.

Класифікація спостережень:

- включене (формалізоване) спостереження (спостереження зсередини), коли спостерігач стає повноправним учасником групи, яку він спостерігає;
- невключене (неформалізоване) спостереження – це спостереження ззовні, коли дослідник не стає рівноправним учасником спостережної групи;
- відкрите спостереження, яке характеризується тим, що членам досліджуваної групи факт спостереження за ними відомий, від групи не приховується;
- інкогніто, коли члени спостережної групи не підозрюють, що за ними ведеться спостереження.
- лабораторне спостереження, коли об'єктом спостереження є більш або менш наближена до реальності модель;
- польове спостереження, коли об'єктом спостереження є реальний соціальний процес, той або інший аспект соціальної дійсності.

Одним із прикладів невключеного польового типу спостереження можна назвати спостереження, яке у свій час здійснив Ф. Енгельс у процесі роботи над книгою «Становище робітничого класу в Англії». Ця книга має навіть підзаголовок «За власним спостереженням і достовірним джерелом». Збираючи матеріал, автор ходив брудними кварталами, де мешкали робітники, і на власні очі бачив їх життя, «сповнене злиденності й лиха».

У якості характерного прикладу включеного польового спостереження інкогніто можна вважати дослідження, проведене американським соціологом Н. Андерсоном і викладене ним у праці «Волоцюги» (1923 р.). Для збору матеріалу про життя волоцюг Андерсен сам протягом багатьох місяців блукав з ними країною, відчуваючи на собі всі особливості їхнього життя.

Як основний метод збирання первинної інформації метод спостереження є досить ефективним у монографічних дослідженнях, тобто дослідженнях окремого випадку, а також в дослідженнях, які не вимагають великого обсягу вибірки.

7.4.7. Соціологічний експеримент

Експеримент – це загальнонауковий метод одержання в контролюючих і управляючих умовах нового знання.

У соціологію він прийшов із галузі наук про природу. У наш час, коли відбувається системна трансформація, здійснюється чимало експериментів. За *характером об'єктів*, що можуть бути об'єктами експериментів, виділяють: економічні, правові, педагогічні, політичні, демографічні, естетичні та інші.

За специфікою поставленого завдання експерименти поділяються на:

- науково-дослідні, у ході яких перевіряється гіпотеза, що містить нові відомості наукового знання;
- практичні, які мають на меті запровадження корисної новизни в масових масштабах.

Для виявлення ефективності експерименту доцільні його багаторазові проведення, у ході яких відпрацьовується чистота експерименту і перевіряються основні варіанти розв'язання однієї соціальної проблеми. У свій час Джон Стюарт Мілль не вважав можливим здійснення експерименту в суспільних науках. Сьогодні ми бачимо, що соціальний експеримент – це світова практика. Його основною метою є одержання нового, по можливості більш точного знання про соціальну реальність. Зміна соціальної дійсності здійснюється тут опосередковано, головним чином через розвиток теорії або через підтвердження істинності окремих її положень у даних специфічних умовах.

Проведення соціальних експериментів вимагає від дослідників великої обережності й підвищеної відповідальності. Помилки в їх організації і реалізації не тільки знижують якість соціологічної інформації, але й шкідливі для практики соціального життя, а іноді згубні для тих соціальних систем, природне функціонування яких порушене непродуманим втручанням експериментатора. Робити експеримент слід не завжди, а лише тоді, коли є впевненість, що його позитивний ефект перевищить негативний, коли він ретельно спланований і до найдрібніших подробиць продуманий.

Об'єктом соціологічного експерименту може бути окрема особа, будь-яка (як у кількісному, так і в якісному відношенні) група людей, соціальний інститут, все суспільство. *Природно, що об'єкт конкретного експерименту повинен відповідати об'єкту того дослідження, частиною якого цей експеримент виступає.*

Об'єкт експерименту конкретизується поняттями «*експериментальна група*» і «*контрольна група*». Зіставлення характеристик цих двох груп до і після експерименту дозволяє глибше оцінити наслідки експериментального чинника і забезпечує чистоту експерименту.

Осмилюючи експериментальний метод, важливо врахувати, що конкретні визначення його об'єкта, предмета, експериментальної ситуації (місця, часу й інших умов експерименту) залежать від змісту загальної дослідницької програми.

Якщо експеримент грає роль додаткового методу в дослідженні (а основним, скажімо, виступає анкетування), то разом із загальною програмою дослідження розробляється *спеціальна програма експерименту*. При цьому остання виходить з першої, конкретизуючи всі компоненти її теоретико-методологічної частини. Якщо ж експеримент використовується як єдиний метод, то його програма співпадає із загальною програмою дослідження. Частіше зустрічається третій варіант, коли експеримент застосовується як один із основних методів (у поєднанні або із спостереженням, або яким-небудь опитуванням). У такому разі, як правило, спеціальної програми експерименту не роблять. Замість неї в загальній дослідницькій програмі особливо виділяється та гіпотеза, яка перевірятиметься експериментальним шляхом, і описуються процедури її перевірки (система змінних, експериментальний чинник, умови експерименту, експериментальна і контрольна групи, інструментарій експерименту).

Якість експериментального методу багато в чому залежить від контрольних процедур, чіткості реєстрації змінних і їх станів, а також підтримки заданих умов експерименту. Звідси витікає підвищена вимогливість до інструментів його організації, проведення і обробки одержаних даних.

Основна проблема розробки документів даного методу полягає у складності, деколи неможливості пілотажу. У зв'язку з цим зростає значущість їх апробації іншими способами (консультації колег, запозичення їх досвіду, мозкова атака, фокус-групове обговорення тощо).

Головним документом даного методу, що характеризується, тут виступає *протокол експерименту*, у якому повинні бути відбиті, як мінімум, наступні позиції:

- 1) найменування теми експерименту;
- 2) точний час і місце його проведення;
- 3) чітке формулювання гіпотези, що перевіряється;
- 4) зміст експериментального чинника (незалежної змінної);
- 5) характеристика залежних змінних і їх індикаторів;
- 6) змістовний опис експериментальної групи;
- 7) характеристика контрольної групи і принципів її відбору;
- 8) опис експериментальної ситуації;
- 9) характеристика умов експерименту;

- 10) хід експерименту, тобто обстановка:
 - до введення експериментального чинника;
 - у процесі його введення;
 - після його введення;
 - після закінчення експерименту;
- 11) оцінка чистоти експерименту і використаної інструментарію;
- 12) висновок про достовірність гіпотези;
- 13) інші висновки;
- 14) дані про укладачів протоколу і ступінь їх згоди;
- 15) дата підписання протоколу¹.

Соціальний експеримент як метод перевірки наукової гіпотези

Існують різні класифікації експериментального методу, та по-різному описується процедура його застосування, але, на наш погляд, найбільш докладним є представлення соціологічного експерименту російським соціологом В. Ядовим. Розглянемо його докладніше².

Соціальний експеримент виконує дві основні функції: досягнення ефекту в практично-перетворювальній діяльності й перевірка наукової гіпотези. У останньому випадку процедура експериментування цілком зосереджена на пізнавальному результаті. У першому ж випадку експеримент націлений на отримання практичного ефекту управління деякими процесами. *Експеримент виступає як найсильніший спосіб перевірки пояснювальної гіпотези.* Пізнавальні результати представляють тут побічний продукт управлінського ефекту. Тому, надалі ми матимемо на увазі тільки науково-пізнавальну сторону соціального експерименту як засобу або методу перевірки гіпотез.

Існують різні класифікації соціального експерименту. Так, соціолог Д. Кемпбелл виділяє 16 різновидів цих експериментів. Найбільш доступною та прийнятною для прикладних досліджень особливо при поєднанні соціології й соціальної роботи, на наш погляд, є соціальний експеримент, описаний відомим російським соціологом В. Ядовим.

Логіка експериментального аналізу була запропонована Дж. Стюартом Міллем іще в XIX столітті. За так званим *правилом погодження Мілля* встановлюють зв'язок між двома (або більше) рядами подій, які розглядаються як гіпотетичні причини, і, з іншого боку, подією як можливим наслідком причинних чинників.

Якщо в одному ряду фіксуються події *A, B, C, D* і як наслідок – *P*, а в іншому ряду – *M, C, K, L* і як наслідок – знову *P*, то причиною події *P* є, мабуть, *C*.

Правило відмінності Мілля використовується для перевірки гіпотези в зворотному порядку: «Не-*C*» має спричинити за собою подію «не-*P*», що логічно очевидно. Розглянемо це на прикладі.

Гіпотеза «Скорочення кількості відвідувань кінотеатрів на кожну 1 000 жителів за останні роки (*P*)» може пояснюватися: h_1 – розповсюдженням телебачення (C_1); h_2 – зниженням художніх достоїнств фільмів (C_2); h_3 – зростанням запитів кіноглядачів (C_3); h_4 – розширенням будівництва житла на окраїнах міста, де недостатньо кінотеатрів (N_4).

Наступним кроком буде пошук операцій щодо перевірки гіпотези H_1 .

(а) Можливо, що *P* має місце (число кіновідвідувань падає), але C_1 відсутній (не росте число власників телевізорів). Тоді за методом погодження Мілля гіпотеза відкидається.

¹ Григорьев С.И., Растов Ю.Е. Основы современной социологии: Учебное пособие. – Издательство Алтайского государственного университета, 2001. – 138 с.

² Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности: Учебник для вузов / Соавт. В.В. Семенова. – М.: Добросвет, 2000. – 596 с.

(б) C_1 має місце (росте число власників телевізорів), а P іноді має місце (у деякі роки скорочується число кіновідвідувань), іноді не має (у інші роки не зменшується число кіновідвідувань). Тоді за методом відмінності витікає, що C_1 не може бути причиною P гіпотеза відкидається.

(в) P має різні варіації (росте або скорочується число кіновідвідувань), але вони не узгоджуються з варіаціями C_1 (число власників телевізорів теж коливається, але не асоціюється з коливаннями P). Гіпотеза відкидається.

(г) P має місце, і C_1 має місце (скорочується число кіновідвідувань, і росте число телевласників). Гіпотеза приймається, але виникають наступні сумніви: можливо, тут – супутні зміни, тобто якась третя змінна веде до зростання чисельності телевласників і разом з тим – до падіння числа кіновідвідувань. Наприклад, розширення ринку відеоапаратури і відеофільмів для домашнього перегляду (h_5).

Таким чином, гіпотеза h_1 не є альтернативою гіпотези h_4 , оскільки остання пояснює події більш повно.

Перевіряємо гіпотезу h_4 . Згідно з нею, чекаємо, що відсоток власників телевізорів у нових районах міста вищий, ніж у центральних, і одночасно чисельність кінотеатрів у нових районах у пропорції до жителів менша, ніж у центральних. Якщо за тією ж логікою, що й у випадку з гіпотезою h_1 , гіпотеза h_4 підтверджується, залишаються неперевіреними інші пояснення, викладені в гіпотезах h_2, h_3, \dots, h_5 .

Такою є загальна логіка експериментального аналізу. Вона реалізується в *натурному* (лабораторний, польовий) і *уявному* (модельний) експериментах. Кожний із них має позитивні й негативні сторони.

Натурний експеримент припускає втручання експериментатора в природний хід подій. *Уявний експеримент* – це маніпулювання з інформацією про реальні об'єкти без втручання в дійсний хід подій. Приклад уявного експериментування якраз і був розглянутий вище.

Проведення натурних експериментів у соціології, суспільному житті – справа далеко не проста. Вона обмежена природою соціальних об'єктів дослідження, які складаються із людей і вимагають від дослідника суворого дотримання моральних і юридичних принципів і норм, суть яких зводиться до одного: не нашкодити об'єкту дослідження. Тому більшість натурних соціологічних експериментів здійснюється на малих групах і має багато спільного з соціально-психологічними та соціально-педагогічними експериментами.

При однаковій логіці пошуку причинно-наслідкових зв'язків процедури натурного і уявного експериментів різні.

Натурний експеримент може бути контрольованим і неконтрольованим. Ми чекаємо, наприклад, що зміна в системі оплати праці (C) підвищить її продуктивність (P). У натурному експерименті вводиться нова система організації праці і оплати, скажімо, бригадний підряд (C) у двох бригадах. У всіх інших показниках бригади розрізняються (за складом робочих, за характером праці й т. п.). Якщо після введення нової системи організації і оплати праці в обох бригадах підвищується продуктивність, ми відносимо цю зміну за рахунок впливу загального для обох бригад чинника (C), що вивчається, оскільки інші чинники не узгоджуються з підвищенням продуктивності: в одній бригаді вони мали місце, в іншій – ні (правило узгодження).

Перевірка такого висновку можлива на третій (контрольній) бригаді. У ній нова система організації й оплати не вводиться. За правилом відмінності ми чекаємо, що продуктивність праці залишиться тут на колишньому рівні.

У даному міркуванні ми нехтуємо іншими умовами, які різні для обох бригад. Тим часом вони можуть зробити істотний вплив на підсумок експерименту. Наприклад, у першій бригаді трапився простий через неполадки в електропостачанні, але був досвідчений

бригадир, який чудово організував роботу протягом всього періоду експерименту. У другій бригаді простоїв не було, але бригадир – недосвідчений організатор. Тут позитивний вплив досвідченого бригадира в одному випадку і відсутність простоїв у другому урівноважилися негативним впливом простою в першій бригаді й недосвідченості керівника в другій. Але могло опинитися і по-іншому: у експериментальній бригаді інші чинники заважали підвищенню продуктивності, а в контрольній – сприяли. Виходить, що зміна системи організації праці й оплати не дає ефекту. Проте ми не можемо зробити такий висновок, оскільки в даному експерименті було багато неконтрольованих чинників.

У неконтрольованих експериментах пізнавальний результат досягається шляхом досить великого числа повторних дослідів. Більш точні дані можуть бути одержані в натурному контрольованому експерименті.

Контрольований (валідний) експеримент представляє спробу одержати відносно чистий ефект дії експериментальної змінної. З цієї метою робиться ретельне вирівнювання інших умов, які можуть спотворити результат впливу експериментального чинника.

Вирівнювання умов стосується всіх об'єктів, що беруть участь у досліді: експериментального і контрольного. Можливі експерименти без контрольного об'єкта, що повторюються кілька разів. Тоді вирівнюванню підлягають умови експериментальних об'єктів у кожній серії дослідів.

Перш ніж приступити до вирівнювання умов, треба виділити характеристики, що імовірно впливають на очікуване слідство. Це вимагає ретельного попереднього аналізу проблеми при розробці програми дослідження. У кожній окремій спробі досліді перевіряється дія одного з виділених чинників, і тоді всі інші підлягають вирівнюванню.

Саме такі наші дії описані вище при уявному експериментуванні з телеглядачами. Щоб перевірити вплив інтересу до передач типу П на інтерес до передач типу Р, ми вирівнювали групи обстежених за рівнем освіти, виділяючи в одну підвбірку осіб з високим рівнем освіти (0+), а в іншу – з низьким (0-).

Так само діють і в натурних контрольованих експериментах. У першу чергу, вирівнюють (зіставляють) основні параметри загальної соціальної ситуації, такі як тип поселення, галузь виробництва, етнічне і культурне середовище, часовий інтервал й інші характерні особливості, які можливо рівно застосувати до всіх об'єктів процесу, що вивчається. Це особливо важливо при організації широкомасштабних соціальних експериментів.

Основні прийоми вирівнювання індивідуальних характеристик у разі, коли одиницями спостереження є індивіди, наступні.

Точкове вирівнювання застосовують у досліді з малими групами (наприклад, робочі бригади або шкільні класи). Процедура зводиться до підбору індивідів у належних вирівнюванню групах за єдиними суттєвими ознаками. У прикладі на випробування ефекту нової системи оплати праці суттєвими можуть виступати: (а) професія робочого, (б) кваліфікація, (в) стаж роботи за професією, (г) вік, (д) сімейний стан, (е) стать тощо. Тоді при вирівнюванні в основній і контрольній серіях кожному робочому в першій серії повинен бути знайдений аналог у другій, третій серіях і т. д. Іванову – токарю III розряду з трирічним стажем, 28 років, одруженому і такому, що має дитину, – повинен відповідати Петров – токар з аналогічними даними. Очевидно, що такий прийом дуже складний. Він використовується інколи в лабораторному експерименті та вкрай рідко – у польових дослідженнях.

Частотне вирівнювання припускає зіставлення істотних ознак в пропорціях, середніх величинах, сумарних індексах тощо, на групу в цілому, а не окремих індивідів, як в попередньому виді вирівнювання. Та при цьому не слід забувати, що істотний недолік частотного вирівнювання – небезпека контрастних поєднань, виділених у

пропорціях характеристик, що може значно спотворити ефект вирівнювання. Уявимо собі, що в першій групі токарі мають переважно IV розряд, а слюсарі – II розряд, тоді як в другій, навпаки, токарі II розряду, а слюсарі – IV. До того ж в одній групі більшість респондентів – молодь, а в другій – робочі середнього віку. Таким чином, подібний вид вирівнювання за складністю хоч і поступається точковому, але не завжди можливий для використання в малих групах.

Вирівнювання за квотою, застосовне і у великих вибірках, допомагає усунути недоліки попереднього прийому. У цьому випадку зіставляють групи за пропорційним представництвом ознак, узятих, проте, у жорстких поєднаннях (дивитись квотна вибірка).

Випадково-механічне вирівнювання використовується при масових експериментах, на крупних об'єктах, коли відбір респондентів відбувається за правилами випадкової безповоротної вибірки (дивитись систематична, механічна вибірка). Але даний прийом не можна використовувати при дослідженнях невеликих груп.

Розглянемо деякі нескладні варіанти соціальних експериментів.

Експеримент типу «до – після» з одним контрольним об'єктом – звичайний варіант соціального експериментування.

У прикладі з випробуванням ефективності нової системи оплати праці слід вчинити так: (1) в експериментальній і контрольній бригадах вирівняти загальні і специфічні характеристики, передбачені програмою; (2) здійснити експеримент (перша серія) і заміряти підсумки; (3) повторити експеримент на двох інших бригадах, що вирівнюються за тими ж процедурами, і зіставити дані з підсумками першої серії; (4) продовжувати випробування на нових групах парних бригад до тих пір, поки не зафіксуємо: (а) стійкі показники, або (б), неістотні відхилення у величинах підсумкового порівняння за кожною серією. Зрозуміло, що чим більше буде здійснено випробувань, тим надійніший результат експерименту.

Експеримент типу «до – після» без контрольного об'єкта. У цьому експерименті логіка аналізу спрощується наступним чином.

Уявимо, що ми хочемо вивчити вплив нової системи підрядної організації праці не тільки на його продуктивність (об'єктивні показники), але й на стан задоволеності роботою або з'ясувати, як зміниться структура мотивів трудової діяльності. У такому разі треба скористатися методом опитування до і після введення нової системи організації.

Експеримент типу «тільки після» з контрольним об'єктом. Очевидно, що, оскільки ми уникли першого заміру, реактивна дія, пов'язана з втручанням експериментатора, скасована. При цьому, звичайно, зберігаються всі вимоги до вирівнювання умов і до повторних серій для отримання стійкого результату.

Експеримент типу «нібито до – після» з контрольною групою. У цьому експерименті, хоча перший вимір на контрольній групі здійснювався, він не впливає на результат, оскільки не було вторинного виміру.

Різниця між експериментами типу (3) і (4) в тому, що в останньому нам не потрібно буде шукати об'єкт (бригаду), на якому не вводиться нова система організації праці, оскільки в контрольній групі вимірювана змінна може бути або не бути – вона не впливає на підсумок. Практично це важливо, оскільки експериментування з людьми завжди має моральний аспект. Так, введення нових умов праці на усьому виробництві, за винятком одного цеху, може бути сприйнято як дискримінація.

Далі можливі такі експерименти з двома і трьома контрольними групами, в одних з яких вводять ці експериментальні умови, в інших – ні.

Труднощі натурального експерименту багатобразні, і зачіпають вони не тільки процедурні, але і моральні аспекти. Правда, і перших проблем більш ніж достатньо для пояснення, чому натурне соціальне експериментування саме в наукових цілях (не ради практичного ефекту) робиться вельми рідко. Основна вимога будь-якого наукового

експерименту – усунення неконтрольованих чинників. Дж. Мілль зовсім заперечував можливості наукового експериментування в соціальній сфері через труднощі вирівнювання численних змінних.

Своєрідним полігоном соціальних експериментів стали малі групи. Але експериментування на таких об'єктах навряд чи можна назвати соціологічним у вузькому сенсі слова. Це, як нами вже зазначалося раніше, соціально-психологічні експерименти.

Ближчим до соціологічного експерименту є економічне й управлінське експериментування. Це так звані *творчі експерименти* або експерименти *оцінки ефективності нововведень*. У науковому відношенні таке експериментування може дати істотне збільшення знання. Проте тут виникають моральні проблеми, бо виправданий лише досвід, який не спричинить негативних наслідків для людей. Та як відомо, не всі експерименти припускають свідомо сприятливий результат. Сучасна наука має у своєму розпорядженні достатньо великі можливості уявного експериментування, які слід широко використовувати для науково-пізнавальних цілей, і на основі яких можна переходити до натурних експериментів без обтяжливих соціальних наслідків.

Уявний квазіексперимент. Логіка аналізу тут та ж, що і в натурному. Своєрідність його полягає в тому, що замість маніпуляції з реальними об'єктами ми оперуємо з інформацією про ті події що вже сталися, звершилися.

Натурні експерименти, про які йшлося вище, належать до класу *тих, що проектують*: дослідник проектує передбачувані наслідки, вводить у гру їх гіпотетичні причини. В уявному ж аналізі можливий і зворотний хід висновків: від наявних наслідків до можливих причин. Такий експериментальний хід називають *ретроспективним* аналізом або експериментом «ex-post-facto». Очевидно, що цей спосіб у натурному експерименті неможливий.

Разом з тим проєктивний експеримент не завжди можливий за реальними умовами, і тоді ми в думках проведемо аналіз подій за логікою такого експерименту, безпосередньо не втручаючись у реальне життя.

Наприклад, нас цікавить, наскільки читання газет і перегляд телепередач впливають на загальну інформованість людей, на відміну від користування тільки газетами або тільки телевізором. У натурному експерименті типу «до – після» з контрольною групою слід діяти наступним чином. Підібравши дві групи і вирівнявши їх за істотними умовами, в експериментальній групі забезпечимо всіх учасників радіо- і газетною інформацією, заміряємо їх інформованість. У контрольній групі зробимо те ж саме. Потім позбавимо експериментальну групу газет і через деякий час заміряємо її інформованість. У контрольній групі умови збереглися колишніми. Якщо виявимо відмінність на користь більшої обізнаності контрольної групи, можемо зробити висновок: газети є важливим доповненням до телеінформації.

Якщо різниці не знайдемо, зробимо висновок, що газети не додають суттєвої інформації, яка отримується з телебачення. Після цього проведемо експеримент на вилучення телевізорів і повторимо експеримент на інших вирівняних групах, поки не доб'ємося стійкого результату. Очевидно, що таке експериментування в реальній практиці провести неможливо за етичними і правовими міркуваннями (тут будуть порушені права людини на доступ до джерел інформації, право власності тощо).

Тому із загальної маси населення якогось міста відберемо осіб, що передплачують газети і що мають телевізор, а потім – аналогічну групу жителів, які газет не передплачують. Вирівнявши групи (методом випадково-механічного відбору), станемо поводитися з ними як з двома реальними об'єктами і одержимо висновок за тією ж логікою, що для експерименту типу (1).

Уявне експериментування є в даному випадку не що інше, як аналіз зв'язків між багатьма змінними, розглянутими раніше.

Великий об'єм статистики – одна з неодмінних вимог квазіексперименту. Так, соціологи В. Шубкін і Д. Константіновській, прогнозуючи шанси молоді на вибір професії за інтересами, користувалися даними масових обстежень за 7 років. Спосіб прогнозу – уявне експериментування. Автори як би екстраполювали тенденцію найближчих трьох років на основі даних за декілька попередніх. Тобто, перевірка ступеня збігу теоретичного прогнозу з реальною тенденцією уможливила виведення закономірності для дійсного прогнозування майбутньої перспективи.

Цим прикладом проектуючого квазіексперименту, який не поступається за своєю науково-пізнавальною цінністю реальному експериментуванню, хочеться підкреслити і витонченість, і гуманність уявного експериментального аналізу.

Є безліч технічних засобів, що дозволяють здійснювати найрізноманітніші моделі уявного експериментування.

Натурний квазіексперимент – особливий вид експерименту. У даному випадку дослідник керується логікою експерименту «до – після», але, по-перше, не жорстко контролює фонові дії і, по-друге, створює експериментальну ситуацію своїми діями як учасник «життєвої ситуації». Тобто, це є саме той випадок, коли недосвідчений дослідник може переплутати експеримент із «включеним» спостереженням. Будучи дослідником, він разом з тим виконує функцію «експериментальної змінної». Подібне експериментування має місце в «провокуючих» польових дослідженнях.

Розглянемо приклад подібного експерименту, проведений петербурзьким соціологом О. Олексієвим і описаний В. Ядовим. Будучи науковим співробітником, О. Олексієв провів провокуючий експеримент на заводі Поліграфмаш, куди він влаштувався на роботу слюсарем-розточувальником, причому про його академічний статус спочатку ніхто, окрім керівництва, не знав.

Дослідник мав на меті вивчити реальні норми, що регулюють виробничі взаємовідносини в робочому колективі. Будучи рядовим робочим, активно спілкуючись у цьому середовищі, він зіткнувся з незрозумілим фактом. Усі порушують добре відомі інструкції: й робочі, й майстри, й інженери, й адміністратори. Але майстер «накопичує» матеріал на недисциплінованих робітниках, скажімо, прогульниках, і пред'являє цей матеріал лише тоді, коли з певних, не обов'язково ділових, міркувань хоче звільнитися від порушника дисципліни. Висловлені в офіційній обстановці, ці аргументи не викликають заперечень. Майстер добивається звільнення.

А. Алексеев починає шукати теоретичні пояснення цього феномена в соціопсихологічних і соціологічних підходах. Він доходить висновку, що слід розрізняти «демонстративні» соціальні установки і цінності, що офіційно підтримуються в даній системі відносин, а з іншого боку – цінності та установки, які реально «керують» поведінкою. Далі соціолог ставить питання, висуває гіпотези, які перевіряє спостереженнями, у бесідах і провокуючими діями (останнє є ключовим методом). Так, наприклад, щоб дати відповідь на питання: «наскільки серед робочих прийняті цінності ініціативи і сумлінності?», дослідник перевіряє наукову гіпотезу власними «експериментальними вчинками»: новий розточувальний верстат не працює, оскільки не дотримані нормативи експлуатації й доводиться винаходити «раціоналізаторські прийоми». Коли він ділився зі своїми раціоналізаторськими пропозиціями з керівництвом, то чув у відповідь: «Тобі що, більше за всіх потрібно?». Та коли він маскував свою пропозицію під вимушену дію, вона приймалася. Треба було сказати: «Якщо ми цього не зробимо, то в нас будуть неприємності». Таким шляхом Алексеев перевіряв гіпотезу про регулятивні й демонстровані норми виробничих взаємин.

Натурний квазіексперимент А. Алексеева не можна віднести до жорстко контрольованого експерименту. Це демонстрація експериментальної логіки соціологічного аналізу. Дані для вивчення ситуації витягуються не кількісними (статистичними)

процедурами, а шляхом використання якісних методів. У даному випадку соціолог вибрав стратегію «провокуючого» вивчення соціальної реальності¹.

Оскільки експериментальний метод складніший за інші, у його застосуванні припускаються багатьох помилок, ось деякі з них:

1. Експеримент проводиться для отримання інформації, яка може бути одержана іншими, більш простими способами.
2. За експеримент видається включене або стандартизоване невключене спостереження.
3. Немає органічного зв'язку проведеного експерименту з метою, завданнями і гіпотезами дослідження.
4. Допущена двозначність або інша суттєва неточність у формулюванні гіпотези, винесеної на експериментальну перевірку.
5. Експериментальна ситуація чітко не визначена, через що експеримент проводиться з порушенням його умов.
6. Суб'єктивні оцінки експериментальної ситуації переважають над об'єктивними характеристиками.
7. У ході експерименту з'ясувалися такі важливі властивості експериментальної групи, які не були відомі до його початку.
8. Контрольна група не є аналогом експериментальної групи за істотними для дослідження параметрами.
9. Контроль за ходом експерименту був ослаблений та/чи неефективний.
10. Висновки експериментаторів підлаштовуються (підганяються) під гіпотезу без достатніх на те підстав.
11. Експеримент проводиться над людьми, які не бажають цього і чинять опір йому.
12. Практичним підсумком експерименту стало не рішення соціальної проблеми, а посилювання її невіршеності².

Отже, планування та проведення експерименту вимагає послідовного вирішення складних питань, таких як: з'ясування мети, формулювання гіпотез, завдань, чітке визначення об'єкта та предмета експерименту, створення експериментальної ситуації, відповідних умов для неї, а також вибір способу контролю за його ходом, обробка та аналіз результатів експерименту та врешті-решт оцінки його значення для соціальної дійсності.

7.5. ФОРМИ ЗВІТНОСТІ ПРО СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Результати соціологічного дослідження подаються у вигляді підсумкового документа: інформації, інформаційної записки, аналітичної записки чи звіту про науково-дослідну роботу. Найбільш доступною та прийнятною для прикладних досліджень у соціальній роботі, на наш погляд, є класифікація запропонована В.М. Шейко.

Інформація про дослідження є документом, у якому містяться результати дослідження без їх інтерпретації, вона включає наступні елементи:

- стисле викладення проблемної ситуації;
- перелік цілей та завдань НДР;
- описання соціально-демографічних характеристик вибіркової сукупності;
- розподіл відповідей на запитання анкет чи інтерв'ю та результати аналізу документів у вигляді таблиць (у відсотках).

¹ Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности: Учебник для вузов / Соавт. В.В. Семенова. – М.: Добросвет, 2000. – 596 с.

² Григорьев С.И., Растов Ю.Е. Основы современной социологии: Учебное пособие. – Издательство Алтайского государственного университета, 2001. – 138 с.

Ця форма звітності використовується під час проведення невеликих досліджень, результати яких призначаються безпосередньо для прийняття управлінських рішень.

Інформаційна записка про дослідження також невелика за обсягом, вона включає ті ж підрозділи, що й інформація. Але в підрозділі, де викладаються результати дослідження, підсумкові дані коментуються, тобто описуються. Наприкінці наводяться висновки із зазначенням виявлених тенденцій.

Інформаційними записками завершуються етапи невеликих досліджень, а також оперативні дослідження, що проводяться в досить стислі строки для прийняття управлінських рішень.

Аналітична записка про дослідження може завершувати значні етапи досліджень чи бути основним підсумковим документом невеликих, науково-дослідних робіт. Вона значна за обсягом та має таку структуру:

- а) вступ;
- б) основна частина;
- в) заключна частина.

У вступі обґрунтовується необхідність проведення НДР, підстави використання тих чи інших методів збирання, обробки та аналізу інформації; описуються мета, завдання дослідження, його об'єкт та предмет, доводиться репрезентативність вибірки, дається характеристика проблемної ситуації.

Основна частина включає аналіз одержаної інформації. Тут здійснюються групування, зіставлення (порівняння) результатів, наводяться таблиці, графіки тощо. Увесь цифровий матеріал аналізується, виявляються закономірності функціонування тих чи інших процесів та явищ.

У заключній частині наводяться основні висновки та шляхи розв'язання виявлених проблем.

Звіт про НДР є головним підсумковим документом соціологічного дослідження. Він містить такі обов'язкові елементи: титульний аркуш, список виконавців, реферат, зміст, перелік умовних позначень та символів, вступ, основну частину, заключну частину, список використаної літератури, додатки.

Реферат містить відомості щодо обсягу документа, кількості таблиць, графіків, малюнків, перелік ключових слів, стислий опис суті дослідження, пояснення його новизни, викладення результатів та сфери їх застосування.

Вступ до звіту включає: оцінку стану вивчення з цієї проблеми, обґрунтування актуальності, новизни НДР, викладення мети, завдань роботи, опис зв'язку з іншими подібними дослідженнями.

В основній частині викладаються головні результати дослідження, описуються принципи методологічного підходу, методи збору, обробки, аналізу інформації, доводиться репрезентативність вибірки. Описується хід дослідження, аналізуються його результати.

У заключній частині наводяться стислі висновки, пропозиції щодо використання результатів дослідження, рекомендації.

Додатки вміщують таблиці, графіки, що не увійшли до тексту звіту¹.

При складанні звіту слід дотримуватися таких вимог: чіткість, логічність, конкретність викладення, аргументованість висновків, точність формулювань, обґрунтованість рекомендацій та пропозицій.

Отже, розглянувши організацію, проведення та методи соціологічного дослідження, можна зробити узагальнюючий висновок про те, що діапазон соціологічних методів є дуже широким, тому ефективному проведенню дослідження сприяє раціональний вибір

¹ Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. – 4-те вид. – К.: Знання, 2004. – 307 с.

того чи іншого методу, або їх вдале поєднання в кожному конкретному випадку. А ефективність цієї процедури залежить від дотримання певних правил які полягають у послідовному виконанні технології соціологічного дослідження.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Поясніть, чому соціологічні дослідження називають «конкретно-соціологічні дослідження», або «емпіричні дослідження»?
2. Визначте місце соціологічних досліджень у структурі соціології.
3. Охарактеризуйте основні етапи програми соціологічного дослідження.
4. Охарактеризуйте метод спостереження в соціології.
5. Доведіть, що вивчення документальних джерел – найважливіший метод соціологічного дослідження.
6. Охарактеризуйте соціометричний метод у соціології.
7. Охарактеризуйте метод анкетного опитування.
8. Розкрийте інтерв'ю як метод опитування.
9. Розкрийте загальні вимоги до анкети. Переваги й недоліки анкети.
10. Наведіть класифікацію запитань, що використовують в анкетах, та проаналізуйте.
11. У чому полягає сутність контент-аналізу як методу соціологічного дослідження?
12. Розкрийте метод фокусованого групового інтерв'ю.
13. Розкрийте поняття «предмет» і «об'єкт» соціологічного дослідження.
14. Висвітліть основні вимоги до формування гіпотези в соціологічному дослідженні.
15. Охарактеризуйте основні етапи соціологічного дослідження.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ ДИКТАНТ

1. Дайте визначення наступним поняттям:
 - метод;
 - інструментарій методу;
 - процедура методу;
 - техніка методу;
 - технологія методу;
 - методика соціологічного дослідження.
2. Поняття «емпірія» означає....
3. Дослідницькою програмою соціологічного дослідження називають...
4. Соціальні проблеми мають наступні масштаби...
5. «Пілотажне дослідження» охоплює ... й проводиться на ... кількості респондентів, що включає приблизно ... осіб.
6. Генеральний «пілотаж» – це продовження проби, але тепер...
7. Польове обстеження, це ...
8. Вибіркова сукупність – це ...
9. Генеральна сукупність це – ...
10. Існують такі основні типи вибірки: ...
11. За формою фіксації інформації документальні джерела поділяються на ...
12. Результати соціологічного дослідження подаються у вигляді підсумкових документів, таких як: ...
13. Програма соціологічного дослідження поділяється на такі частини: ...
14. Соціальний експеримент виконує дві основні функції: ...
15. Головним документом соціологічного експерименту виступає ...

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Грецьке слово «емпірія» означає:

- а) досвід;
- б) дослідження;
- в) всеохоплюючий.

2. Російський соціолог В. Ядов головні елементи теоретико-прикладного дослідження розподіляє на:

- а) два етапи;
- б) три етапи;
- в) чотири етапи.

3. У емпіричних дослідженнях перевага надається гіпотезам:

- а) пояснювальним;
- б) перевіряючим;
- в) констатуючим.

4. «Пілотажне» дослідження означає:

- а) пробне дослідження;
- б) повторне дослідження;
- в) багаторазове дослідження.

5. Поняття «репрезентативність» вибірки означає:

- а) оптимальність;
- б) пошуковість;
- в) визначеність.

6. Метод контент-аналізу використовують для обробки:

- а) закритих запитань;
- б) відкритих запитань;
- в) напіввідкритих запитань.

7. Анкета, чи бланк опитувального листа, структурно складається з:

- а) двох частин;
- б) трьох частин;
- в) чотирьох частин.

8. Для того, щоб інтерес до предмета анкетного опитування не спадав, а поступово підвищувався, потрібно розташувати запитання таким чином:

а) більш складні за змістом запитання повинні йти слідом за більш простими, анкета має завершуватись знову простими;

б) на початку мають стояти складні запитання, а потім спрощуватись;

в) спочатку мають стояти прості запитання, які будуть ускладнюватись, завершуватись анкета повинна найскладнішими.

9. Найбільше опитування не повинно тривати більше ніж:

- а) 15-20 хвилин;
- б) 30-40 хвилин;
- в) 50-60 хвилин.

10. Запитання «шкального» типу використовується, як правило:

- а) для визначення тих чи інших ціннісних пріоритетів;
- б) для відсіювання некомпетентних осіб;
- в) для висловлювання власної думки.

11. Суть фокусованого групового інтерв'ю полягає в:

- а) виявленні кількісної оцінки відносин між індивідами в групі;
- б) опитуванні вузькопрофільних фахівців з певної галузі;
- в) фіксації та перевірки певних суспільних явищ.

12. Суть соціометричного опитування полягає в:

- а) опитуванні вузькопрофільних фахівців з певної галузі;
- б) фіксації та перевірці певних суспільних явищ;
- в) виявленні кількісної оцінки відносин між індивідами в групі.

13. Суть соціологічного спостереження полягає в:

- а) фіксації та перевірці певних суспільних явищ;
- б) виявленні кількісної оцінки відносин між індивідами в групі;
- в) опитуванні вузькопрофільних фахівців з певної галузі.

14. Невключені спостереження вперше були використані та описані в праці «Становище робітничого класу в Англії» таким вченим, як:

- а) Г. Зіммель;
- б) Ф. Енгельс;
- в) Г. Спенсер.

15. Включені польові спостереження інкогніто вперше були проведені та описані в праці «Волоцюги» соціологом:

- а) Н. Андерсоном;
- б) М. Вебером;
- в) К. Марксом.

16. У свій час цей соціолог не вважав можливим здійснення експерименту в суспільних науках, цим соціологом був:

- а) Е. Дюркгейм;
- б) Ф. Тьонніс;
- в) Д. Мілль.

17. Логіка експериментального аналізу була запропонована вченим:

- а) Д. Міллем;
- б) П. Сорокіним;
- в) Р. Ароном.

18. Прочитайте уважно уривок і визначте, який тип експерименту треба застосувати в даному випадку: «Уявимо, що ми хочемо вивчити вплив нової системи підрядної організації праці не тільки на його продуктивність (об'єктивні показники), але й на стан задоволеності роботою або з'ясувати, як зміниться структура мотивів трудової діяльності. У такому разі треба скористатися методом опитування до і після введення нової системи організації».

- а) експеримент типу «до – після» з одним контрольним об'єктом;
- б) експеримент типу «до – після» без контрольного об'єкта;
- в) експеримент типу «тільки після» з контрольним об'єктом.

19. Прочитайте уважно уривок і визначте, який тип експерименту треба застосувати в даному випадку: «Очевидно, що, оскільки ми уникли першого заміру, реактивна дія, пов'язана з втручанням експериментатора, скасована. При цьому, звичайно, зберігаються всі вимоги до вирівнювання умов і до повторних серій для отримання стійкого результату».

- а) експеримент типу «тільки після» з контрольним об'єктом;
- б) експеримент типу «нібито до – після» з контрольною групою;
- в) уявний квазіексперимент.

20. Прочитайте уважно уривок і визначте, який тип експерименту треба застосувати в даному випадку: «У цьому експерименті, хоча перший вимір на контрольній групі здійснювався, він не впливає на результат, оскільки не було вторинного виміру».

- а) натурний квазіексперимент;
- б) експеримент типу «тільки після» з контрольним об'єктом;
- в) експеримент типу «нібито до – після» з контрольною групою.

ВІДПОВІДІ ДО ЗАВДАНЬ ТЕСТУ

№ 1 – а;	№ 8 – а;	№ 15 – а;
№ 2 – в;	№ 9 – б;	№ 16 – в;
№ 3 – а;	№ 10 – а;	№ 17 – а;
№ 4 – а;	№ 11 – б;	№ 18 – б;
№ 5 – а;	№ 12 – в;	№ 19 – а;
№ 6 – б;	№ 13 – а;	№ 20 – в.
№ 7 – б;	№ 14 – б;	

ТВОРЧО-ПІЗНАВАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

1. Спробуйте сформулювати об'єкт і предмет у наступних темах соціологічних досліджень:
 - «Реформа освіти в Україні, якою вона повинна бути?»;
 - «Соціальні проблеми нашого міста і шляхи їх подолання»;
 - «Соціальний портрет «типового» миколаївця».
2. Спробуйте сформулювати робочі гіпотези до наступних проблем:
 - «Головні проблеми соціалізації підлітків»;
 - «Проблеми вільного часу студентів»;
 - «Основні причини, що підштовхують молодь до протиправних дій».
3. Спробуйте скласти преамбулу до опитувального листа за наступними темами:
 - «Задоволеність рівнем охорони здоров'я громадян нашого міста»;
 - «Етнічні стереотипи в сучасному багатонаціональному суспільстві»;
 - «Соціальна дискримінація жінок, чи існує вона в сучасному суспільстві?».
4. Спробуйте скласти приблизний макет опитувального листа на задану тему, використовуючи такі типи запитань: відкриті, закриті, напівзакриті, фільтруючі, дихотомічні, контрольні, пастки, шкальні.
 - «Мое здоров'я. Як його зберегти?»;
 - «Громадянський шлюб. Чи є потреба закріплювати його законодавчо?»;
 - «Ваше ставлення до шлюбного контракту».
5. Спробуйте скласти програму соціологічного дослідження на тему:
 - «Соціальний портрет сучасного українського студента».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Альбом схем по социологии и политологии. – М.: МЮИ МВД России: Щит. – М., 2001. – 126 с.
2. Григорьев С.И., Растов Ю.Е. Основы современной социологии: Учебное пособие. – Издательство Алтайского государственного университета, 2001. – 138 с.
3. Казаринова Н.В. и др. Социология: Учебник для вузов / Н.В. Казаринова, О.Г. Филатова, А.Е. Хренов; под ред. Г.С. Батыгина. – М.: NOTA BENE, 2000. – 271 с.
4. Казаринова Н.В., Филатова О.Г., Хренов А.Е. Практикум по социологии: Учеб. пособие для вузов / Под общ. ред. проф. Г.С. Батыгина. – М.: «NOTA BENE», 1999. – 272 с.
5. Максименко В.С. Паниотто В.И. Зачем социологу математика. – К.: Радянська школа, 1988. – 223 с.
6. Мостовая И.В. Зачёт по социологии в кармане: Учеб. пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 320 с. – (Учебники «Феникса»).

7. Піча В.М. Соціологія: загальний курс: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. – К.: «Каравелла», 2000. – 248 с.
8. Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс: підручник для студентів ВНЗ. – Київ: Тандем, 1996. – 271 с.
9. Практикум з соціології: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / За редакцією В.М. Пічі. – Львів: Новий Світ, 2000, «Магнолія плюс», 2004. – 368 с.
10. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – Київ: Вид-во «Наукова думка», 1995. – 223 с.
11. Соціологія: Конспект лекцій в схемах. – М.: ПРИОР, 2001. – 112 с.
12. Соціологія: Курс лекцій / В.М. Піча, О.М. Семашко, Н.Й. Черниш та ін; за ред. В.М. Пічі. – К.: Заповіт, 1996. – 344 с.
13. Социология. Наука об обществе. Учебное пособие / Под общей ред. В.П. Андрущенко, проф. Н.И. Горлача. – Харьков: Институт востоковедения и международных отношений, 1996. – 688 с.
14. Социология: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.П. Лавриненко. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 349 с.
15. Соціологія: Підручник / За ред. В.П. Андрущенко, М.І. Горлача. – 3-є вид. перероб. і доп. – К.; Харків. – 624 с.
16. Соціологія Терміни, поняття, персоналії: Навч. словник-довідник / За ред. В.М. Пічі. – К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2000, 2002. – 480 с.
17. Соціологія: Підручник / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Академія, 2002. – 560 с. – (Альма-матер).
18. Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Прометей: Юрайт-М, 2001. – 511 с.
19. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – 2 вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
20. Циба В.Т. Математичні основи соціологічних досліджень: кваліметричний підхід. – К.: МАУП, 2002. – 248 с.
21. Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. – 4-те вид. – К.: Знання, 2004. – 307 с.
22. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности: Учебник для вузов / Соавт. В.В. Семенова. – М.: Добросвет, 2000. – 596 с.
23. Якуба О.О. Соціологія: Навчальний посібник для студентів. – Харків: Вид-во «Константа», 1996.
24. Альбом схем по социологии и политологии. – М.: МЮИ МВД России: Щит – М., 2001. – 126 с.
25. Григорьев С.И., Растов Ю.Е. Основы современной социологии: Учебное пособие. – Издательство Алтайского государственного университета, 2001. – 138 с.
26. Казаринова Н.В. и др. Социология: Учебник для вузов / Н.В. Казаринова, О.Г. Филатова, А.Е. Хренов; под ред. Г.С. Батыгина. – М.: NOTA BENE, 2000. – 271 с.
27. Казаринова Н.В., Филатова О.Г., Хренов А.Е. Практикум по социологии: Учеб. пособие для вузов / Под общ. ред. проф. Г.С. Батыгина. – М.: «NOTA BENE», 1999. – 272 с.
28. Максименко В.С. Паниотто В.И. Зачем социологу математика. – К.: Радянська школа, 1988. – 223 с.
29. Мостовая И.В. Зачёт по социологии в кармане: Учеб. пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 320 с. – (Учебники «Феникса»).
30. Піча В.М. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. – К.: «Каравелла», 2000. – 248 с.

31. Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс: Підручник для студентів ВНЗ. – Київ: Тандем, 1996. – 271 с.
32. Практикум з соціології: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / За редакцією В.М. Пічі. – Львів: Новий Світ, 2000, «Магнолія плюс», 2004. – 368 с.
33. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – Київ: Вид-во «Наукова думка», 1995. – 223 с.
34. Соціологія: Конспект лекцій в схемах. – М.: ПРИОР, 2001. – 112 с.
35. Соціологія: Курс лекцій / В.М. Піча, О.М. Семашко, Н.Й. Черниш та ін; за ред. В.М. Пічі. – К.: Заповіт, 1996. – 344 с.
36. Соціологія. Наука об обществе: Учебное пособие / Под общей ред. В.П. Андрущенко, проф. Н.И. Горлача. – Харьков: Институт востоковедения и международных отношений, 1996. – 688 с.
37. Соціологія: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.П. Лавриненко. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 349 с.
38. Соціологія: підручник / За ред. В.П. Андрущенко, М.І. Горлача. – 3-є вид. перероб. і доп. – К.; Харків. – 624 с.
39. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: Навч. словник-довідник / За ред. В.М. Пічі. – К.: Каравела; Львів: Новий світ – 2000, 2002. – 480 с.
40. Соціологія: Підручник / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Академія, 2002. – 560 с. – (Альма-матер).
41. Тощенко Ж.Т. Соціологія. Общій курс. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Прометей: Юрайт-М, 2001. – 511 с.
42. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – 2 вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
43. Циба В.Т. Математичні основи соціологічних досліджень: кваліметричний підхід. – К.: МАУП, 2002. – 248 с.
44. Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. – 4-те вид. – К.: Знання, 2004. – 307 с.
45. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности: Учебник для вузов / Соавт. В.В. Семенова. – М.: Добросвет, 2000. – 596 с.
46. Якуба О.О. Соціологія. Навчальний посібник для студентів. – Харків: Видавництво «Константа», 1996.